HISTORIC SITES AND ARCHIVES SERVICE

ПОСЕЛЕННЯ ТА ЖИТЛО

УКРАЇНЦІВ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ ТА БУКОВИНИ

March 1992

Г.К.Кожолянко

Alberta
CULTURE AND MULTICULTURALISM

ПОСЕЛЕННЯ ТА ЖИТЛО

УКРАЇНЦІВ
ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ
ТА
БУКОВИНИ.

Г. К. Кожолянко

Historic Sites and Archives Service
March 1992

Prepared for:
Historic Sites and Archives Service

Published by:
Alberta Culture & Multiculturalism
Historical Resources Division

Видано під умовами Протоколу співпраці (1990-1992) між Міністерством Культури та Багатокультурності Альберти і Чернівецьким Державним Університетом.

ЗМІСТ

ІЛЮСТРАЦІЇ*

Обкладинка: Гуцульська садиба, початок XX ст., с. Плоска (Буковинська Гуцульщина).

* З колекції автора.

PREFACE

This volume *Поселення та житло українців Івано-Франківщини та Буковини.* [=The settlements and homes of the Ukrainians of the Ivano-Frankivsk and Bukovyna districts] has been published by the Historic Sites and Archives Service, Alberta Culture and Multiculturalism, as part of its Protocol of Cooperation (1990-1992) with Chernivtsi State University, Ukraine. In jargon and format the original manuscript reflected scholarly practices in effect when Ukraine was part of the Soviet Union; these were not found to effect the information presented herein, and the manuscript has been published largely as provided. In addition, in the interest of researchers of traditional Ukrainian architecture, the information contained in the endnotes was organized into the bibiliography found at the end of this volume.

This work examines the settlement patterns and domestic architecture of the Ivano-Frankivsk and Bukovyna districts of Western Ukraine. (That region is of special interest to Canadians of Ukrainian descent, as most of the early emigration of Ukrainians to Canada began there.) Part I examines and describes the three main village types that prevailed in the region in the 19th century, as well as the major yard layout patterns that were common to them. Part II traces the development of shelters in the region, ranging from the early single-chambered pit dwellings of the early centuries B.C. to the culminative three chambered form that had developed by the end of the 19th century. In Part III, the author then describes the evolvement of varying building techniques and materials of construction to the early 20th century. Part IV assumes a similar focus, and discusses similar developments in finishing materials used in construction and domestic furnishings.

All illustrations were photographed during the author's fieldwork. Captions do not reflect the age of the image, but the construction date of the building(s).

Edmonton.
March 1992.

ЧАСТИНА I:

ТИПИ ПОСЕЛЕНЬ ТА САДИБ

Поселення, як один з елементів матеріальної культури, виникли в результаті колективної участі людей в процесі виробництва матеріальних благ сусідським образом життя. Поселення виступають у вигляді ділянки землі, де розташовані житлові, господарські і громадські споруди певного колективу, який поселився в даному місці в силу тих чи інших причин.

Крім житла, господарських і громадських споруд в план поселення входять вулиці, провулки, майдани, площі і ін..

Поселення характеризують різні сторони того чи іншого народу в плані суспільної організації. Проте форма, тип поселення, перш за все, залежить від умов географічного середовища, від рівня щільності населення. На характер поселення впливають стан і розвиток продуктивних сил і економічна структура суспільства.

В етнографічній літературі поселення діляться на такі групи: гніздові (зосереджені), кругові, лінійні, радіальні, і комбіновані.[1] Серед окремих типів поселень виділяються ще і підгрупи. Так, в гніздовому типі поселень визначають родові групи, розміщення житлових споруд біля поміщицьких маєтків і поселень, які виникли на вільних землях, так називаємі "свободи."

Етнографічний матеріал в поєднанні з писемними джерелами показує, що частина території західноукраїського регіону (Івано-Франківщини і Буковини) була заселена не одинаково в кінці XVII-их до IX ст. На той час найбільш густонаселеною була передгірська зона, тобто область між річками Прут і Серет (сучасні Сторожинецький, Глибоцький, частина Вижницького і Кіцманського районів Чернівецької обл.), Покуття, Коломийщини, і Солотвино-Надвірнянського передгір'я Івано-Франківщини.

З давніх часів немаловажну роль при вборі місця поселення відігравала наявність поблизу питної води. Для горбистих і низинних районів Буковини і Івано-Франківщини було характерним розташування поселень у тих місцях, де наявні рови, яри, озера і ставки. Поселення, як правило, росташувалися в балках і на схилах горбів передгірської зони західноукраїнського регіону, де і зараз є виходи джерельної води, що виступає на поверхню.

На території західноукраїнського регіону в XIX - початку XX ст. мали місце слідуючі типи планування сільских поселень:

1. Гніздовий або купковий і вулично-квартальний типи (для рівнинної зони).

2. Радіальний і вулично-квартальний (для передгірської зони).

3. Лінійний, вулично-квартальний і гніздовий (для гірської зони).

Переважаючимим типом поселень було гніздове село в передгірській і гірській зоні, а в рівнинній — зоні вулично квартальне село.

Гніздове село складалося з окремих хуторів. Всі кути, як правило, входили в межі села, хоча часто знаходились на значній відстані один від одного. В цілому село складалося з декількох гнізд, утворенних окремими патроніміями. Патронімія є групою родиних сімей, які беруть початок від поділу однієї великої сім'ї (общини) і зберігають між собою господарську, громадську і ідеологічну спорідненість — групу, яка складає певний суспільний колектив.[2] Часто назва села і ім'я населення цього поселення були одинаковими, що підкреслювало патронімічний характер окремих гнізд-поселень в рамках великого села (с. Топорівці — Топорівський).

Гніздове планування поселень на території західноукраїнського регіону прослідковується за археологічними матеріалами вже з середини I тис.[3]. Кути-петронімії збереглися і до наших днів як у передгірській, так і в гірській частині регіону. Правда, значна частина кутів-ихуторів була знищена непродуманим адмініструванням у кінці 5О-их та на початку 6О-их рр. XX ст..

Формування основних рис західноукраїнського села завершилось в другій половині XIX ст.. Село вулично-квартального типу розсташовувалось на рівному місці, або на схилі, пересікалося часто прямими і широкими вулицями, поздовжніми і поперечними, які часто сходились під прямими кутами. В центрі села на підвищенні розташовувалась церква, а поряд школа та будинок священика.

Передгірська зона характеризувалась вуличним типом поселень з лінійним плануванням. Села цієї зони були одновуличні, двовуличні або багатовуличні. Частіше всього зустрічались трьох-чотирьохвуличні. Від основних вулиць відходили провулки, які мали виходи на поля, вигони, ліси. Деякі поселення (с. Великий Кучурів, Молодія, Чагор на Буковині; Будилів, Олешків, Небилів і ін. на Івано-Франківщині) характеризувались радіальністю відходу вулиць від центрального майдану села. Між собою радіальні вулиці з'єднувались поперечними проміжними вуличками, утворюючи складну систему радіального вуличного села. Релєф місцевості та соціально-економічні фактори були причиною виникнення і інших типів поселень в передгірській зоні. Так, горбиста місцевість Бердської височини з значною кількістю ярів, балок і пагорбів привели до виникнення безсистемного типу села в поєднанні з окремими гніздами. Прикладом таких сіл на Буковині можуть бути села Снячів, Бросківці, Бобівці.

На початок XX ст. в передгірській зоні сформувались вуличні села з гребінчатим розсташуванням вулиць. Таке планування вулично-гребінчате

виникло в результаті створення проїздів до городів, левад, сінокосів, вигонів, і т.п.. З часом такі вулички-відходи забудовувались при поділі окремих сімей на дорічні. Такі поселення були поширені і в інших регіонах України (Волинь, Поділля)[4].

Безсистемна забудова поселень передкарпатської зони розвивалась і мала багато прикладів в зв'язку з значними пережитками первісних відносин. Про існування первісних пережитків свідчить те, що вигони ("толоки") у жителів цих поселень були спільними. Довгий час ще в XIX ст. були спілними і лісові масиви. Часто група родичів утворівали невеликі гнізда в 4-5 господарств на досить значній відстані від другого гнізда (до 2 км.) з безсистемним розташуванням садиб в окремому гнізді. Такі гнізда з безсистемним розсташування садиб у передгірській зоні називались кутами. Так, в селі Кам'яна Сторожинецького району на Буковині нараховувалось 6 кутів крім центральної частини села. Кути Кобилля, Грібок розташовувалось в північнозахідній частині села, кути Рівне і Мальованка — на сході, а Думаницький та Глибочок — на півдні. Безсистемне розсташування садиб на поселеннях зустрічалось не тілки на українських землях, а і в Білорусії, Молдавії.[5] Велике поширення цей тип поселень мав у гірській зоні Закарпаття, де кути-ихутори називались "телеками," а садиби розсташовувались безсистемно і без всякого огородження[6].

При формуванні і розвитку гніздово-ихутірної системи поселень в західоукраїнському регіоні в умовах приватної власності на землю велику роль відіграли природні умови краю. Невелика кількість рівних, придатних для землеробської праці земель в передгірській і гірській частині краю, роздрібленість сільськогосподарських угідь в умовах дуже розчленованого рельєфу місцевості були важливими детермінантом розтягнутості і роззосередженості поселень, формування гнізд-ихуторів.

В умовах гострого земельного голоду і інтенсивної диференціації селянства, яка супроводжувала розвиток капіталістичних відносин в сільському господарстві, після ліквідації кріпосного права, в передгірській і частково в гірській зоні посилився процес розвитку хутірної системи поселень. В середньому четверта частина, а в деяких селах більше половини всіх селянських дворів було розкидано по окремих хуторах.

Формування хутірної системи розселення в передгір'ї і в Карпатах характеризувалось не тільки- надзвичайною розтягненністю і розосередженістю сіл, а і відсутностю в більшості сіл, особливо в горбистій місцевості, елементарного планування. В кінці XIX ст., в передгірській зоні мали поширення безсистемні поселення, які на початку XX ст. перертворюються у гніздові, а часто і вулично-квартальні села. Вулично-лінійні села з площею в центрі села зустрічаються в притрактових місцевостях, а також біля міст.

В деяких селах проглядається тенденція утворювати вулиці, радіально розсташовані до центральної площі — майдану. Такі радіальні поселення в припрутських селах характеризуються короткими радіальними вуличками.

Коротка радіальність обумовлена тим, що ці поселення виникали і розвивались в вузьких балках і долинах.

Особливо хаотичним безсистемним розташуванням житлових споруд характеризується гірська зона краю. Гірська зона Покутсько-Буковинських Карпат були слабо заселені на поч. XIX ст.. Тільки в кінці XIX та першій половині XX ст. з інтенсивним розвитком деревообробної промисловості і підвищення попиту на тваринницьку продукцію тут різно зростає кількість населення. Гірські умови передбачали важке і злиденне життя селян в умовах феодально-кріпосницької, а потім і капіталістичної експлуатації.

Важкі умови життя і важкодоступність цих районів краю мали наслідком те, що сюди на постійне місце проживання мало було бажаючих переселитись з рівнинної місцевості. Осідали тут в основному селяни-втікачі і комерційні елементи (шлахта і євреї). Бідні селяни селились високо в горах на полонинах, в низу, біля підніжжя гір селились експлуататори з числа адміністрації, лихварі, торгівці і ін. На початку XX ст. газета "*Нова Буковина*" писала :

> "Тимчасом великі зміни настали в горах, вздовж битої дороги, що перерізує буковинські гори і тягнеться мов мара, визиск і лихва сплюндрували і принизили наших добродушних верховинців. Вони немов посунули свої хижі далі вгори від того битого шляху, по обох боках якого красуються камениці прийшлого носителя культури і утиску."[7]

Бідність гнала селян у віддалені пустощі. Тут вони деякий час перебували на пільгових умовах поселення — безкоштовно отримували пасовиська, користувались лісом і ін. Процес закріпачення селян у XVIII і до 4О-их років XIX ст. у гірській зоні проходив дещо в відмінних умовах, ніж у передгір'ї та рівнині. Феодально-кріпосницькі відносини на середину XIX ст. в Карпатах були розвинені слабше, ніж в інших буковинських районах. Тому ці землі були притягальними для селян-втікачів, які втікали від кріпосницького гніту, а після ліквідації кріпосництва від утисків адміністрації і позакріпосницького гніту поміщиків. Сюди тікали селяни не тільки з передгір'я і рівнини Українського Прикарпаття, Буковини, а і з Поділля.[8] Проте на початку XX ст. з розвитком деревообробної і лісопильної промисловості, виробництвом вугілля, поташу, дьогтю, земля в Карпатах закріплюється за поміщиками і підприємцями, які прагнули всіма засобами обмежити свободу селян і, в першу чергу, користування общинними ділянками орної землі, лісами і пасовищами.[9] Своєрідність феодально-кріпосницьких відносин в гірській зоні і певні свободи місцевого гуцульського населення були однією з причин селянського антикріпосницького опору, розвитку повстанського опришківського руху, вбивств кріпосників і непідкори місцевого населення по відношенню до австрійської, а з 1918 р. до румунської і польської адміністрації, яка всіма засобами захищала інтереси кріпосників.[10]

У рівнинній зоні Прутсько-Дністровського межиріччя, де переважали вулично-квартальні села, будинки вибудовувались вздовж паралельних вулиць або вулиць розташованих напівколами або колами, але в лінійній формі. Поряд з одновуличними селами лінійною забудовою характеризуються великі поселення, забудовані в дві-чотири і більше паралельних або перехресних вулиць.[11]

Після ліквідації кріпосництва в Галичині і Буковині у 1848 році і розвитком капіталістичних відносин як в місті, так і на селі, в рівнинній зоні західноукраїнського регіону села стали забудовуватись ще більш нерівномірно, ніж раніше. В центральній частині села ближче до транспортних артерій розташовувались звичайно найбільш добротні садиби заможних селян, будівлі адміністративного та культового характеру. Хати бідняків ютились на задвірках і окраїнах сіл, утворюючи таким чином бідняцькі гнізда. Прикладом такої забудови сіл у припрутській зоні Буковини можуть служити села Кам'яна, Михальча, Стрілецький Кут, Мамаївці.

Так, в селі Стрілетцький Кут центральна частина була заселена будинками багатих селян, тут розташовувались сільська управа, корчма, будинок поміщика, церква і ін.. Хати бідняків розтягувались декількома боковими вулицями, утворюючи бідняцькі квартали — Левада, Америка і ін..

В кінці XIX і особливо на початку XX ст. інтенсивно розвивається в Прикарпатті та в Карпатах хутірна система забудови поселень. З розвитком товарно-грошових відносин селяни все більше забудовували житловими і господарськими будівлями віддалені в декілька кілометрів від центру села ділянки землі, які були їх приватною власністю. Так виникли в цей час в селах Сторожинецького округу на Буковині хутори Черешенька, Плай, Нові Бросківці (с. Бросківці), Цурки, Кобилля (с. Кам'яна).

Визначаючи загальну тенденцію розташування західноукраїнських сіл, можна констатувати переважне розташування поселень поблизу річок, озер, в долинах ярів і балок. Але були випадки виникнення поселень і на підвищеннях, на значній відстані від водоймищ (с. Снячів Сторожинецького округу, с. Верхній Соколій, Малий Дихтинець Русько-Довгопільського округу Буковини). Прирічкові чи приозерні села забудовувались або перпендикулярно до водоймища, або на деякій відстані від нього. Тільки села з однорядним плануваням (с. Розтоки Русько-Довгопільського округу) забудовувались вздовж берегів річок або озер. За розмірами поселення Буковини були різними. В 1869 р. найбільш великими поселеннями рівнинної зони були села Кадобище (600 хат), Заставна (700 хат), Шипинці (580 хат). В передгірській зоні серед великих сіл виділяються села Берегомет над Сіретом (510 хат), Руський Банилів (800 хат), Жадова (610 хат), а в гірській зоні — с. Сергії (320 хат), Дихтинець (360 хат), Розтоки (300 хат). В гірській зоні Івано-Франківщини великими селами були Жаб'є (510 хат), Біла Березка (480 хат), Яблунів (350 хат) і ін.. Поряд існували і дуже малі села, які

нараховували декілька десятків будинків. Так, село Синівці Серетського округу нараховувало всього 70 хат. В Чернівецькому окрузі невеликими були села Кут Баїнський (50 хат), Біла (62 хати) і ін.. Часто нові невеликі села виникали з великих хуторів.

Формуваня хутірної системи поселень західноукраїнського регіону проявилось не тільки в утворенні і виділенні хуторів в окремі села, а й у надзвичайній розтягнутості сіл, у відсутності у більшості поселень елементарного планування. Багато хуторів виникало на початку XX ст. на очищених від лісу (вирубних) ділянках. З розвитком лісопильної промисловості поміщики і підприємці стали заключати з селянами договори на вирубку лісу з умовою передачі в оренду селянам звільненої землі. Так виникали нові хутори на вирубках. В результаті безсистемної забудови багато сіл складались з 5-6 хуторів. Прикладом таких поселень є села Великий Кучурів, Снячів Сторожинецького округу, Луківці, Багна Вижницького округу, Сергії, Плоска Русько-Довгопільського округу.

Таким чином, приватна власність на землю, малоземелля селян, значні пережитки феодалізму при своєрідних для досліджуваного регіону природних умовах були основними причинами хаотичної забудови поселень. Хутірна система планування поселень була пануючою в переважній більшості населених пунктів передгір'я і Карпат. В рівнинній зоні переважав лінійно-гніздовий тип поселень.

Західноукраїнські поселення складалися з селянських садиб, адміністративних і культових споруд та ін. Садиба — це ділянка, на якій розміщувались будівлі одного селянського господарства: приміщення для худоби, для зберігання і переробки сільськогосподарської продукції, приміщення для зберігання майна і транспортних засобів і обов'язково житлове приміщення.

При плануванні садиби і її забудові господарськими і житловими спорудами певне значення відігравали природно-кліматичні умови, стан економічного розвитку регіону, історична обстановка, етнічна традиція і ін.. Характер забудови садиби залежав в певній мірі і від характеру (типу) поселення, розмірів ділянки землі, відведеної під забудову.

В залежності від розміщення на садибі господарських споруд, хати, огорож прослідковуються в західноукраїнському регіоні слідуючі типи дворів:

1. *Закритий двір:* коли всі будівлі розташовані в замкненому по периметру і наближеному до квадрата прямокутнику. Проміжки між будівлями закриті огорожею з товстого дерева, вкладеного способом "в зруб" або плетеною огорожою. Закритий двір, як правило, завершували двохвірточні ворота — "брама." Додатково до воріт влаштовували хвіртку. Ворота разом з хвірткою часто прикривались зверху дво- або чотирисхилим дашком.

Поширеним варіантом закритого двору на Гуцульщині в кінці XIX - на початку XX ст. була гражда. Гуцульська гражда мала вигляд закритого чотирикутника. З вулиці тільки проглядався зрубний пліт-навіс, стіни господарських споруд і тильна частина хати. Такі садиби у гуцулів називали ще "хата з брамами." Хата оточена з причілкових боків приміщеннями для худоби, задній дах опускається майже до землі. При цьому в тильній частині хати під звісом даху утворювалось приміщення для овець. Передня стріха хати утворює навіс для галереї. Прибудови до житлового приміщення утеплюють його і зимою утворюють зручний зв'язок з худобою. Такий тип забудови садиби був характерним і для інших регіонів України, зокрема для Полтавщини, Галичини.[12]

Гражду будували заможні селяни. У такий гоподарський комплекс, як гражда, важко проникнути злодіям і розбійникам. Гражда полегшує зв'язок з господарськими спорудами в засніжені дні зими. Забудова господарських споруд в закритому дворі — гражді здіснювалась по різному. Переважно хата розташовувалась по центру закритого двору, а з лівого і з правого, розташовувались: комора, приміщення для великої рогатої худоби або овець. Далі від причілкових прибудов йшли колешні для коней, свиней, дроворуб і ін.. Ворота в двір могли влаштуватись по різному — в центральній частині чотирокутного господарсько-житлового комплексу або в бокових частинах.

В гірській місцевості зустрічається і напівзакритий двір, коли між хатою і господарськими спорудами утворювались невеликі (2-3 метри) розриви. Тип напівзакритого двору є перехідним типом між закритим двором і садибою з незв'язаними спорудами. Напівзакритий двір мав поширення і в передгірській зоні краю.

В напівзакритому дворі виділяється стайня під назвою "гражда" для утримування домашньої худоби (свині, вівці, корови). Тут для кожного виду худоби віділяються окремі секції. Напівзакритий тип садиби характеризується появою нової господарської споруди, відокремленої від житлового приміщення — комори. Остання розташовувалась на відстані від хати у декілька метрів і мала вигляд чотиристінки або п'ятистінки зрубної конструкції, покриттям якої служили дранка на чотирисхилому даху. Ще досить часто традиційним залишалось спорудження хвіртки і воріт ("брами") під дашком.

В передгірській зоні для спорудження закритого або напівзакритого двору використовували при заповненні проміжок між будівлями хворостяний або дощаний пліт.

2. *Г- і П-подібні садиби.* У передгірській і рівнинній зонах в XIX і на початку XX ст. мають поширення Г- і П-подібні садиби. Г-подібні тип садиби складається з житла і прив'язаного до нього господарського приміщення, яке виступає в сторону двора і вся садиба таким чином утворює в плані букву "Г." Такі житла з прибудованою стайні будували переважно селяни-середняки, які утримували невелику кількість худоби.

1. "Г-" подібна садиба 20-і рр. XX ст.., с. Кам'яна (Буковина).

В селах Західної України можна було зустріти в кінці XIX - першій половині XX ст. П-подібний тип садиби, який був перехідним типом між закритим двором і Г-подібним двором. Житлові і господарські приміщення розсташовувались в вигляді букви "П." В центрі, як правило, розташовували хату, а по обидва боки від неї тягнулись в глибину двора господарські будівлі і піднавіси. В передній частині двір міг перекриватись нескладною огорожею в вигляді жердин. Тут же влаштувались ворота та перелаз. Такі ж двори відмічено в багатьох селах Сторожинецького, Кіцманського та Вижницького округів.[13]

3. *Садиба з вільним розміщенням будівель*: Незв'язана забудова двору мала поширення у всіх зонах Західноукраїнського регіону. Проте переважала вона в гірській зоні. Опис садиби з вільним розміщенням споруд початку XX ст. зробив етнограф Ф.К. Волков (Вовк):

> "У самій Гуцульщині, в міру осідання і влаштування садиб в долинах, житлове приміщення (хата) починає ізолюватись від дворових служб і поступово відривається. Починається це звичайно з зникнення гражди перед хатою і, таким чином, двір, залишаючись як і раніше чотирикутним, стає відкритим спереду; потім відбувається наступне відкриття двору, в результаті якого залишається тільки один кут, утворений хатою і якоюсь однією прибудовою і, нарешті, хата ізольовується кінцево, потроху втрачаючи і задні прибудови і в кінці-кінців залишається з'єднаною тільки з коморою."[14]

Проте не можна повністю погодитися з Ф. К. Волковим, що еволюція гуцульської садиби проходила від гражди до розпосереджених будівель і,

що з опусканням з високих гір у долини гражда зникає, а на її місці виникає Г-подібний і розосереджений двір. Матеріали етнографічних експедицій Чернівецького державного університету 70-80-их рр. XX ст. (Буковинські Карпати) показують, що і високо у горах поряд з будівництвом садиб типу гражди споруджувались, як у XIX ст., так і в першій половині XX ст., садиби з напівзв'язаним двором або з роззосередженими будівлями. В той же час в долинах гірських річок поряд з незв'язаною садибою можна було зустріти гражду. Прикладом може служити с. Стебні Русько-Довгопільського округу, де біля річки Черемош в кінці XIX ст. було споруджено три гражди.[15]

2. Хата 30-их рр. XX ст., с. Плоска (Буковинська Гуцульщина).

В садибі з вільним розсташуванням будівель житло знаходилось переважно в центрі забудови. Господарські споруди (комора, стайня, оборіг, колодязь, підвал) розташовувались від житла на відстані 1-5 метрів. Житло фасадом у всіх зонах краю орієнтувалось на схід, південний схід. В передгірській зоні зустрічаються житла орієнтовані входом на південь і південний захід.

В передгірській та рівнинній зонах значне місце серед господарських споруд займали споруди для стійлового утримування худоби — стайні. Окремо споруджені від житла стайні в плані були чотиристінками або п'ятистінками. Стіни виводились "в зруб," але з менш добротного дерева, ніж житло. В першій половині XX ст. все частіше можна було засвідчити спорудження стайні каркасної конструкції. Використання каміння-піщаника для спорудження стін стайні відмічено у придністровських селах Буковинського Поділля та Івано-Франківщини. Бідне селянство часто утримувало невелику кількість домашньої худоби в

прибудовах до хати ("піддашшях"), а взимку в сінях або в кімнаті житла. В гірській зоні стайня споруджувалась на досить значній відстані від житла, а передгір'ї відстань між житлом і стайнею становила кілька метрів. В передгірській та рівнинній зонах стайня часто споруджувалась разом з приміщенням для зберігання і переобки соломи, сіна — стодолою. В гірській зоні таке поєднання не зустрічалось. З поширенням на початку XX ст. незв'язаного двору серед господарських споруд виділяється комора. В гірській і частково передгірській місцевостях комора стає обов'язковою складовою частиною двору більш-менш заможних селян. В коморі зберігали хліб — основнне багатство селянина-землероба рівнинної зони краю, а в передгір'ї і Карпатах поряд з зерном, мукою тут зберігали ще й продукти тваринництва — сир-буз, бринзу, молоко, м'ясо копчене і ін..

Комора це невелика будівля в плані чотири або п'ятистінка, під чотирисхилим дахом і дощатим перекриттям. Основою стін комори служили дерев'яні підставки-підкотини або каміння. Комора в Карпатах і передгір'ї споруджувались з дерева "у зруб." Тільки в 3О до 5О-их роках XX ст. поширюється спорудження комори каркасним способом — "у закид." В XIX ст. в гірській зоні комора не виділялась з житлового комлексу. Вона розташовувалась поряд з житловою кімнатою або навпроти — через сіни. В окремих випадках зафіксовано розташування комори з боку тильної стіни житла (с. Шепіт, Виженка Вижницького округу)[16]. В коморах, які входили в житловий комплекс під одним дахом вікна не влаштовували, а освітлення здійснювалось через відкриті двері або штучним світлом (свічка, ліхтар, лампа). Більш заможні селяни споруджували комори-п'ятистінки, де перше від входу приміщення використовувалось для зберігання продуктів тваринництва, а друге - для продуктів землеробства.

Окремо від житла споруджували на садибі підвал-погріб. Як правило, він розташовувався в одному з найдальших кутів двору. Підвал в гірській та передгірській місцевостях в материковому заглибленні викладали з каміння, а зверху робили земляну підсипку, щоб взимку продукти харчування, що зберігались тут, не замерзли. В гірській місцевості стелю в підвалі влаштували з товстих дощок або розпилених колод і прикривали зверху двосхилим дашком. В передгір'ї практувалось спорудження підвалу з сферичним викладанням каменем стін та стелі. Такі підвали-погреби засипали зверху товстим шаром землі і дах над ними не влаштували. Над підвальним підвищенням піднімалась тільки вентіляційна дерев'яна труба. В рівнинній зоні і частково в передгір'ї зустрічалось в XIX та першій половині XX ст. влаштування підвалу-погребу під коморою або під частиною однієї з кімнат житла. В підвалі зберігали картоплю, буряки, різні соління, моркву, а в літній період ще й молоко. У рівнинній та перердгірській зонах бідні селяни невеликі запаси картоплі, буряка зберігали взимку в земляних насипах-"земниках." На щільно утрамбованій долівці за хатою висипали картоплю чи буряк, обкладали соломою і присипали зверху товстим шаром землі. Відкривали такі земники переважно весною. Запаси картоплі для зимового споживання зберігались

в одному з кутків житлової кімнати. Як правило вони засипались під постіл.

3. Підвал-погріб, кінець XIX ст., с. Плоска (Буковина).

Окремою господарською спорудою в незв'язаному дворі був оборіг для зберігання сіна. В гірській зоні оборіг споруджували в вигляді закритого приміщення з двосхилим або чотирисхилим дахом. Стіни оборога оббивались тонкими дошками — "шалюнком." Підлога і стеля тут були відсутні.

Відкриті обороги, в яких дах піднімався і опускався на чотирьох стопках — опорах зустрічались переважно в передгір'ї і тільки частково у горах. Відкриті обороги часто мали в нижній частині дощату общальовку висотою 1-1,5 м.. В міру використання сіна дах опускався і щільно притискав залишки сіна, не даючи йому зволожуватись атмосферними опадами. В таких відкритих оборогах сіно добре зберігалось через постійне провітрювання.

У випадку наявності великих запасів сіна, їх складали в "копиці" і "стоги," які сферично вивершувались пластами сіна, що запобігало надмірному зволоженню всього сіна в копні. В такий же спосіб зберігали запаси сіна бідні селяни, прикриваючи копни-"копиці" жердинами або хворостом.

В комплекс незв'язаної садиби входив також колодязь. Відмічена значна різноманітність у влаштуванні колодязів по різних місцевостях західноукраїнського регіону. В гірській місцевості часто колодязі влаштували в місцях виходу води на поверхню з природних джерел. В таких місцях робили невелике поглиблення О,5 до 1м., яке наповнювалось джерельною водою. Таке джерело-колодязь відгороджувалось жердинами або скринькою з дощок, в які був отвір для просовування відра.

В передгірській та рівнинній зонах влаштовувались колодязі, викопані на глибину 3 до 1Ом. до рівня виходу грунтових вод. Такі колодязі вимощувались від дна до поверхні камінням або влаштовувалась дощата обрешітка. Остання часто зустрічалась у селах Верхнього Попруття та передгір'ї Буковини. Колодязі штучного влаштування зустрічались і в гірській місцевості, але переважно в підніжжях гірських хребтів. Викопані колодязі покривались "цямринням," "цибринням." Це могла бути зрубна споруда, яка мала вигляд чотирьохостінного підвищення на висоту до 1м., яке прикривалось дощатою хвірточкою. В передгір'ї і частково в рівнинній місцевості цибриння колодязя мало валок для піднімання відра з водою і прикривалось зверху дахом. Бідні селяни часто влаштовували прикриття колодяза простим двосхилим дощатим навісом.

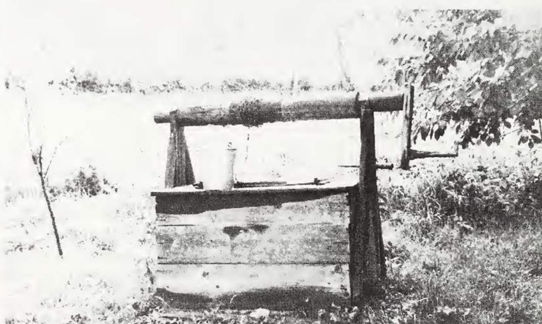

4. Колодязь-криниця, середина XX ст., с. Підзахаричі (Буковина).

В кінці XIX і першій половині XX ст. в рівнинній і передгірській місцевостях західноукраїнського регіону влаштовували для піднімання води з колодяза спеціальний пристрій "журавель." Дерев'яне або металічне відро підвішувалось на довгу жердину, яка шарнірно пркріплювалась до довгого дерева, встановленого на осі-підставці висотою 5-6м.. З

протилежного кінця від закріплення жердини з відром на дерево прикріплювали компенсуючу вагу, що полегшувало опускання жердини з відром в колодязь і підняття відра з водою до рівня "цямриння" На відстані декількох метрів від колодязя встановлювали корито-"водопій," видовбаний з товстого дерева. Тут напоювали велику рогату худобу та овець.

5. Колодязь-криниця, кінець XIX ст., с. Верхній Соколій (Буковина).

В селах передгірської та рівнинної зон і особливо в селах Руської (закордонної) Буковини, де вирощували в великій кількості фрукти,[17] споруджували в комплексі незв'язного двору пристрої для сушіння слив, яблук -- "лозниці" ("озниці"). Опис озниці гуцулів кінця XIX ст. подає В. Шухевич:

> "У кого більший сад, там є і озниця для сушіння овочів. На озницю копають у горбу 1/2 м куб. землі; там кладуть з плити піч, а від неї кілька метрів довгий канал з каміння; як піч, так і канал закидають грубо зелею; на кінці каналу кладуть з вібляків низький оструб, менше більше 1,5 м в квадраті; верх нього крижеву (квадратову) лісу з ціпків ліщини, уложених різнобіжно і близько себе так, щоби насипані на лісу сливи чи яблука не падали в середину; верх оструба похиленний побій з драниць, опертий на чотирьох сохах (дбох коротших, а двох довших ніжках). У печі горить ватра, з неї іде дух (тепло) враз з димом каналом до оструба, переходить

через лісу, на якій сушаться сливи, яблука, лен, розложені верх ліси."[18]

В передгірській і рівнинній зонах лозниці часто споруджували без спеціального дашка над лісою, а останню прикривали дошками.

В рівнинній зоні і частково в передгір'ї в комплекс незв'язаного двору входив свинарник-курник ("куча"), який в плані мав вигляд чотиристінки з перекриттям в два рівні. Розміри свинарника-курника — 2х2,5 або 1,5х2 м.. Дах влаштовувався двосхилий. В рівнинній зоні часто можна було зустріти на свинарниках чотирисхилі дахи, покриті соломою або очеретом. В передгір'ї дах свинарника-курника покривали дранкою, рідше соломою або очеретом. В селах Верхнього Буковинського Попруття і на Покутті курники влаштовували часто окремо від свинарника. Тут курник мав вигляд великого, виплетеного з лози, коша, обмазаного з обох боків глиняно-солом'яним розчином, хворостяне перекриття засипалось глиною. Додаткового даху над курником не влаштовували. Гусей і качок утримували в стайні або прибудові до житла — "піддаші," "притулі." Для голубів споруджували голуб'ятні на високих стовпах або під стріхою. В передгірській зоні отвори в даху для виходу диму називались "голубниками," оскільки через ці отвори голуби проникали на під житла, де вони ночували, висижували яйця і ін..

Садиба українського селянина в передгір'ї та на рівнині огороджувалась плотом або парканом. Як відмічає Ф.К. Волков, огородження двору або садиби українського селянина складало предмет особливої турботи. Відсутність огорожі в Українського селянина є ознакою самої крайньої запущеності і розорення господарства.[19] В гірській місцевості садиба огороджувалась ворінням-жердинами, викладеними між стояками-стовпами. Ворінням тут відгороджували також стоги сіна, ділянки трави, відведені під пасовиська або сінокои. Проїзд до садиби в гірській місцевості влаштовувався через "розлоги"— жердини в воротах, а прохід — через перелаз. Розлоги влаштовували в чотирьох вкопаних в землю стовпах (по два з обох сторін воріт), в які всовували жердини — "заворітниці." Щоб не розсувати заворітниці при ходінні людей через ворота, влаштовували перелаз з дощок або товстих брисків дерева у вигляді нахилених сходинок. При ходінні людини через ворота, відсовувались 1-2 розлоги і через перелаз переходили в садибу. Всі заворітниці розсовувались лише тоді, коли заганяли худобу або заїзджали возом, саньми. В передгір'ї практикувалось огороджування плотом, виплетеним вертикально або горизонтально хворостом або лозою на висоту 1,5 до 2м.. Більш заможні селяни влаштовували тут огорожу з паркану, дошки в якому прикріплювали переважно горизонтально. Тільки з середини XX ст. дістали поширення вертикальні паркани. В рівнинній зоні також практикувались плотові огорожі з лози. Проте в придністровських селах Буковинського Поділля огорожу садиби вимощували з каміння-плитника. Влаштування огорож з горизонтально прикріплених до стовпів жердин практикувалось в усіх зонах Північної Буковини, як і в інших регіонах України - на Поділлі, Волині.[20]

4. *Прогонний двір.* На Буковині і Івано-Франківщині (Станіславщині) в XIX - першій половині XX ст. можна було зустріти садиби з однорядними або дворядними розташуванням будівель — прогонний двір. При однорядній забудові садиби житла і господарські споруди утворюють один ряд — прогін. Поряд з забудовою садиби житлом і господарськими спорудами під одним дахом зустрічаються однорядні садиби з невеликими проміжками між будівлями. Кількість і розміри господарських споруд на садибі залежала від заможності селянина та від розміру його присадибної ділянки.

Дворядна забудова садиби характеризується розміщенням будівель в два ряди. В одному ряду розміщувалась хата з прибудовою ("шопою" — рівнинна зона), ("піддашшя" — передгір'я) для господарських потреб. В цій прибудові часто утримували свиней, домашню птицю або зберігали дрібний господарський інвентар та начиння. З протилежного боку від хати розміщувались всі інші господарські споруди: стайня, стодола, свинарник, оборіг і ін.. Стайня-стодола переважно влаштовувалась під одним дахом, а інші господарські будівлі розташовувались відокремлено в ряду в 1,5 до 3м.. Часто ці проміжки заповнювались огорожею в вигляді жердин, плоту. Проте більшість будівель XIX ст. на садибах погонного типу не були зв'язані огорожею, а відгороджувався ввесь город з ділянкою під двір, з садом огорожею з жердин або "живоплотом" (огорожею з кущових рослин).

Таким чином, на території західноукраїнського регіону в XIX - першій половині XX ст. зустрічаються різні типи садиб: закритий двір і його варіант — "гражда," "Г-" і "П"-подібні забудови садиби, двір з незв'язаними будівлями, однорядна або дворядна забудова двору — погонний двір і ін.. В гірських районах, особливо в високогір'ї в XIX ст. поширеним типом садиби заможних селян бука гражда, бідні селяни в цій місцевості споруджували господарські споруди роззосереджено або в одному комплексі з житлом. Садиби закритого типу в передгір'ї і рівнинній місцевості споруджувались рідко. Тут переважали садиби з роззосередженими будівлями, садиби погонного типу з однорянoю або дворядною забудовою. Характер забудови садиби визначався як географічними умовами, так і соціально-економічним становищем сільського населення окремих зон.

ПРИМІТКИ

1 Стельмах Г.Ю. *Історичний розвиток сільських поселень на Україні.* Київ: Наукова думка,1964. -с.18-19.

2 Косвен М.В. *Семейная община и патронимия.* -Москва, 1963. -с.92.

3 Тимощук Б., Русанова И. *Кодин - славянськое поселение.* -Москва, 1984.

4 Стельмах Г.Ю. *Історичний розвиток сільських поселень на Україні.* Київ: Наукова думка,1964. -с.50.

5 Бырня П.П. *Сельськие поселения Молдавии XVII-XVIII вв.* -Кишинев, 1969. -с.111.

6 Стельмах Г.Ю. *Історичний розвиток сільських поселень на Україні.* Київ: Наукова думка,1964. -с.53.

7 *Нова Буковина.* -4 лютого 1912 р.

8 Кожолянко Г.К. "Положиние трудящихся Серевной Буковини в конце XVIII - первой половини XIX вв.." *Вопроси истории СССР.* Т.24. -Харьков, 1980.-с.123.

9 Gramada N. *Satenii si stapenii in Bukowina intre 1775 si 1848.* -Cernauţi, 1934. -p.41-43

10 Грабовецький В.В. *Гуцульщина XVII-XIX ст.* -Львів, 1982. -с.124-134.

11 Купчанко Г. *Некоторьіе историко-географические сведения о Буковине.* -Київ, 1876. с.49.

12 Юрченко П. *Народное жилище Украини.* -Харьков, 1940. с.26.

13 Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького державного університету (МЕЕ ЧДУ), 1983. Т.3. -с.12; 1986. Т1. -с.23.

14 Волков Ф.К. *Єтнографические особенности украинського народа.* Прага, 1916, т.ІІ. с.314-315.

15 МЕЕ ЧДУ, 1983. -Т.5. -с.12-13.

16 Там же . -с. 20-21.

17 Архив географического общества СССР /АГО СССР/ -Розряд 3, ф.3, оп.1. -Спр.13. -с.43-44.

18 Шухевич В. *Гуцульщина:* В 5 Т. -Львів, 1899. -Т.1. -с.110.

19 Волков Ф.К. *Єтнографические особенности украинського народа.* Прага, 1916, т.ІІ.-с.538-539.

20 Там же. -с.539.

ЧАСТИНА II:

ТИПИ ТРАДИЦІЙНОГО СІЛЬСЬКОГО ЖИТЛА

На рубежі н.е. відбулися значні зрушення в розвитку продуктивних сил прикарпатських племен. що зумовило зміни і у виробничих відносинах місцевого населення. Поглиблюється майнове розшарування, утворюються племінні об'єднання, в складі великих патріархальних сімей виділяються окремі родини, на зміну родовій приходить територіальна община. Ці та інші фактори і наклали свій відбиток на тодішнє житлобудівництво.

За характером будови, житла прикарпатських племен першої половини і тисячоліття н.е. діляться на наземні та заглиблені (землянки та напівземлянки).

Переважна більшість населення на поселеннях липицької культури, пам'ятки якої знайдені в с. Верхня Липиця, Незвиську, Бовшові Івано-Франківської області, мешкала в заглиблених житлахземлянках або напівземлянках, які різнилися між собою ступенем заглиблення (від ,7 до 1,3м. — напівземлянки, до 2,4м. — землянки).[1] Часто глибина цих жител була ще меншою. Житло такого типу, навіть дуже незначно заглибленого, прийнято називати напівземлянкою.[2]

Житла на поселеннях липицької культури мали чотирокутну або овальну в плані форму. Стінками вону були орієнтовані за сторонами світу або відповідно до лінії краю урочища. Більшість заглиблених жител мали невеликі розміри, їх загальна площа не перевищувала 25 кв. м.. Винятком є житло з верхньолипицького поселення, площа якого перевищувала 46 кв. м.[3].

В племен культури карпатських курганів, що розміщувались в підгір'ї Карпат (поселення цієї культури досліджено в с. Печеніжин, Волосів, Грабовець) на ранньому етапі переважали наземні житла площею 12,5 до 37 кв. м.. Вони були прямокутними в плані, на долівці розміщувались вогнища або глиняні печі. Пізніше житла мали вигляд напівземлянок, квадратної або прямокутної форми, площею 9 до 12 кв.м. і глибиною ,4 до ,9м., орієнтованих кутами за сторонами світу. Напівземлянки в свою чергу поділяються на такі, в яких знаходилися глиняні печі, і такі, в одному з кутів яких містилися піч-кам'янка.[4]

Житлами на поселеннях черняхівської культури, пам'ятки якої досліджені в с. Незвиському, Бовшові Івано-Франківської області, служили як заглиблені в землю, так і наземні споруди. Серед заглиблених споруд можна виділити напівземлянки, глибиною ,5 до 1,5м. від сучасної поверхні, та землянки до 2 і більше метрів завглибшки. Форма таких жител чотирикутна, овальна, зрідка неправильна. В житлах зустрічаються як вогнища, так і глиняні печі та печі-кам'янки з банеподібним верхом..

Крім землянок і напівземлянок споруджувались також наземні, зокрема, однокамерні житла, прямокутні в плані, площею 11 до 28 кв. м., орієнтовані довшими стінами по різному: з півночі на південь, із сходу на захід, або кутами за сторонами світу. Вогнища і печі наземних жител були аналогічними до заглиблених жител. Вогнище розташовувалось як посередині так і ближче до однієї із стін житла, а печі в одному з кутів чи посередині приміщення.[5]

Значно рідше споруджувались наземні двокамерні житла. Вони складалися з двох прямокутних частин, більшої, орієнтованої довшими стінами з півночі на південь, на житлове призначення якої вказує кругле вогнище чи розвал глиняної печі у північно-східному куті; та меншої, прибудованої до західної стіни більшої частини, яка служила, ймовірно, коморою або сіньми.[6]

Всі наземні житла першої половини I тисячоліття н.е. мали глиноподібні стіни на дерев'яному каркасі у вигляді плоту, укріпленого стовпами.[7] Стіни землянок і нижньої частини напівземлянок вирізувались в материковій глині, а стіни верхньої частини зводились на основі стовпової конструкції.[8] Як вважає Л.В. Вакуленко, дах наземних і заглиблених жител був двосхилим і накривався соломою.[9]

Для другої половини I тисячоліття н.е. характерні житла, нижня частина яких опускалася в материк. Наземних глинобитних жител на дерев'яному каркасі, що були основними в період розвитку черняхівської культури і культури карпатських курганів в цей час не будували.[10]

Житла VI до VIII ст., досліджені в с. Незвиську Городенківського та між Бовшовом і Дем'яновим Галицького районів, свідчать, що основним типом житла цього періоду були напівземлянки. Бони мали переважно чотирикутну форму і були орієнтовані стінками або кутами за сторонами світу. Іх площа коливається в межах 7,5 до 24,2 кв. м., глибина ,8О до 1,5Ом. від поверхні. Майже в усіх житлах виявлено печі, які переважно знаходилися у північному, північно-східному або в північно-західному кутах напівземлянок. Лише у рідкісних випадках у напівземлянках були відкриті вогнища. Зокрема, вони виявлені в двох житлах на поселенні Бовшів II.

Стіни напівземлянок мали каркасну конструкцію. Оскільки незначна глибина опущеної в землю частина житла не відповідала його нормальній висоті, то дах мав бути високий. Житло мало, можливо, і наземні стіни, конструктивно зв'язані з дахом.. Форма даху була дво- а можливо, і трисхилою. Покривався він хмизом та соломою, а зверху все це покривали глиною.[11] Такі напівземлянки були характерні для всіх східних слов'ян.[12]

Майже ідентичними до східнослов'янських жител цього часу були напівземлянки, що побутували в той час на території Болгарії, Чехії, Словакії, південної частини Польщі, Німеччини, Румунії.[13]

Найбільш поширеними житлами слов'янської культури типу Лука-Райковецької (житла — VIII до IX ст. на території Івано-Франківщини досліджені в с. Незвиському та поблизу Крилоса Галицького району) були напівземлянки, заглиблені нижньою частиною в землю до 1 м.[14]. Споруджувались також і землянки. Про це свідчать писемні джерела. Зокрема, в тексті про слов'ян із твору Шараф а-з Замана Тахіра ал-Марвазі знаходимо, що слов'яни "роблять під землею житло, яке накривають деревом."[15]

Зрідка зустрічаємо наземні або майже наземні споруди, незначно заглиблені в землю та двокамерні.[16]

За типом конструкції стін найбільш поширеною була стовпова з дерев'яною обшивкою, коли стіни споруджувалися із плах чи дощок, покладених горизонтально і закріплених вертикальними стовпами. Використовувались також зрубна конструкція стін, рідше — стовпова з плетеним каркасом..

Дах жилих споруд був, очевидно, двосхилим і присипався зверху шаром глини.[17] Про це свідчать також і писемні джерела. Зокрема, в тексті про слов'ян арабського географа Ібн Русте сказано, що до жител слов'ян "приробляють дерев'яний гостроверхий дах, подібний до християнської церкви, і на дах накладають землю."[18]

Печі жител поселень Лука-Райковецької культури, як правило, двох типів — прямокутні глиняні або печі-кам'янки. Відкриті вогнища, як виняток, траплялися дуже рідко. Дим із печі виходив через топку. Піч розміщувалася в одному з кутів житла. При зрубній конструкції стін — на деякій відстані від стінок котловану розміщувалась піч, а при стовповій піч була щільно притиснута в материковий земляний кут, не залишаючи місця для кутової врубки.[19] Можна припустити, що за своїм призначенням житла робили постійними та сезонними. Це підтверджується текстом про слов'ян із твору Шараф аз-Замана Тахіра ал Марвазі: "Холод там (у слов'ян — Г.К..) такий сильний, що вони роблять під землею житла... Там вони залишаються на протязі зими."[20]

Єдиним типом жител на давньоруських селищах IX до X ст. на території Галицької землі була напівземлянка площею близько 15 кв. м.. У напівземлянках споруджувались печі-кам'янки, рідше з глини, а інколи вирізувались в материкових останцях.[21] Стіни житлових споруд південно-західної частини Русі переважно були зрубними але зустрічається і стовпова конструкція.[22]

Найбільш суттєві зміни відбулися в цей час в плановій структурі жител. До X ст. в східнослов'янських житлах повністю переважала схема, при якій піч знаходилася в задньому від входу куті. В X до XI ст. поступово ця схема планування змінюється новою, при якій піч знаходиться поруч із входом, і повернута до входу.[23]

Напівземлянки мали переважно одну і тільки в рідкісних випадках дві кімнати, до деяких напівземлянок примикали прямокутні або півкруглі стіни.[24]

В XII до XIII ст. в Галицькій землі напівземлянки поступово замінюються наземними житлами, хоч на селищах в цей час тут ще продовжували будувати півземлянки. Найбільш поширеною в них була стовпова конструкція стін. Довжина стін напівземлянок, як правило, складала 3 до 4м.. Глибина в основному не перевищувала 0,5 до 0,8м, іноді була всього 20 до 30 см.[25].

Наземні житла цього періоду мали зрубну або стовпову конструкцію. Їхня площа складала близько 15 кв. м.. Як напівземлянки, так і наземні житла мали глинобитні печі куполоподібної форми, дим яких через челюсті виходив в житло.[26]

Дах давньоруських жител очевидно був двосхилим, накритий поверх дерев'яної конструкції землею. Не виключено існування також три- або чотирисхилих дахів.[27]

Крім постійних жител відомі тимчасові літні споруди наземного типу. Цей тип житлобудівництва був зв'язаний з сезонними сільськогосподарськими роботами чи промислами, або ж з виробничими потребами[28] (скотарство, добування сировини з болотних руд та ін.).

Наземні житла на селищах давньоруського часу були переважно однокамерними. Однак на території древнього Галича, зокрема на Золотому току і на єпіскопській частині виявлені залишки наземних жител великих розмірів, які були дво- , можливо і трикімнатними.[29] Поряд з одноповерховими мали місце і двоярусні.[30] Такі планування свідчать про те, що вони є залишками боярських дворів.

Давньоруські літописні джерела, в яких часто згадується житло під назвою "истобка," "истьба" — від них і утворилася назва "изба" — засвідчують, що такі помешкання разом з напівземлянками були характерними для всієї Русі, а пізніше стало для росіян, українців та білорусів спільною спадщиною.[31]

Монголо-татарське нешастя призвело до розорення українських земель. Прийшов в упадок розвиток виробничих сил і культури Галицької Русі. Були стерті з лиця землі стародавні міста і села, населення частково було винищене, частково забране в чужеземні краї, частково йшло в лісові хащі або втікало в Карпати.

З кінця XIV ст. почався слідуючий етап більш інтенсивного заселення Карпат і прилеглих районів, пов'язаний із загарбанням Галичини польськими феодалами, з розвитком феодальних відносин. Масові втечі селян в Карпати стали однією із форм антифеодальної, антикріпосницької

боротьби українського населення в XIV до XVII ст.. В глухих лісових місцях утворювалися селянські поселення.

На порівняно невеликій гірській території, незважаючи на спільність основних принципів, характерного для всього українського народу будівництва, формуються локальні особливості народної архітектури, тісно пов'язані з місцевими географічними і кліматичними умовами, що знайшло прояв в типах, пропорціях та конструкціях будівель.

Слід відзначити, що на стадіях початкового заселення Карпат поселенці задовільнялися примітивним житлом, яким могли бути колиби — наземні чотиристінні різної конструкції будівлі з двосхилим дахом.[32]

Дальший розвиток типів сільського житлобудівництва йде від однокамерного шляхом перебудови спочатку навісу перед входом, а потім холодних сіней до опалювання жилого приміщення.[33] Сіни, таким чином були другим за часом походження елементом житла. Якщо в житлі панівних класів сіни зустрічаються вже на селищах X до XI ст., то в рядовому сільському житлі вони з'являються лише в пізнє середньовіччя. Про походження сіней від навісу свідчать і їх назва: "сени" — в російській мові, "сіни" — в українській мові, "сенцы" — в білоруській, тобто від слова "сень," що означало в староруській мові "покриття," "навіс."[34]

Двокамерне житло типу "хата+сіни" поруч із однокамерним побутувало на селі на протязі кількох століть. Ще в XIX — на початку XX ст. двокамерний тип житла ("хата+сіни") був найбільш поширеним на Україні,[35] а в кінці XVIII — на початку XIX ст. зустрічалося і однокамерне житло[36].

Можна вважати, що в XIV до XVII ст. однокамерне житло було характерною спорудою українського селянства. Така картина ще в XVI до XVII ст. переважала в сільському будівництві і Росії.[37]

З однієї хати, без сіней і дверей, складалися житла бідних робітників, які працювали на рудниках в XVI до XVIII ст.[38] Розмір однокамерних жител були незначними, їхня внутрішня площа часто не перевищувала 14 кв. м.[39]. Тому зрозуміло, що, як тільки це було під силу для сім'ї — то споруджувалось двокамерне житло, яке згодом стає найпоширенішим.. Як однокамерні, так і жиле приміщення двокамерного житла опалювалось курними глиняними печами і мали, очевидно чотирисхилі дахи.

Дальшим етапом розвитку двокамерного, а в окремих випадках і однокамерних типів стає трикамерний тип сільського житла. Хата з таким плануванням, окрім жилого приміщення і сіней, мала також комору ("хата+сіни+комора").[40] На Івано-Франківщині, як в більшості районів України, існували два основних варіанти цього типу.

Перший варіант трикамерного житла створювався шляхом влаштування комори за рахунок відокремлення частини сіней в поздовжньому напрямку. До цього прийому вдавалися здебільшого тоді, коли площа сіней

дорівнювала приблизно площі жилого приміщення. Другий варіант — також за рахунок відокремлення частини сіней, але в поперечному напрямку. Так робили тоді, коли площа сіней приблизно дорівнювала половині жилого приміщення.[41] Житла мали гранично просту конфігурацію плану хати, що зумовлено практичними міркуваннями, насамперед максимально спростити роботу по спорудженню стін і, особливо, даху, оскільки ускладнення плану потребує. як правило, і більш складної конструкції. Це мало істотне значення, так як основним покрівельним елементом були солома, в якої відхід води з поверхні даху може бути надійним лише при найбільш простій його формі. Тому план сільського будинку по зовнішньому контуру мав переважно форму витягнутого прямокутника без уступів та виступів.

Пропорції плану хати, тобто співвідношення її сторін, на рівнинній Івано-Франківщини, як і в усій лісостеповій смузі України становив від 1:1,4 до 1:2,25; тобто мали звичайно поздовжню витягнуту композицію. Ширина корпусу будинку становила від 4,5 до 6 м.[42]. Стіни були зрубної або стовпової конструкції, коли дерев'яні плахи закріплювались у пазах стовпів. Дах накривався соломою. З XIX ст. курна піч в жилому приміщенні поступово замінюється напівкурною, яка також робилася із глини. Основні особливості реконструкції печі з курної в напівкурну полягали в тому, що над челюстями печі будували пристрій для збирання диму ("кіш," "комин"), до якого прибудували димовід ("цівку," "каглу"), від якому дим відводився в сіни.

Житла на Гуцульщині та Бойківщині мали локальні плануваьні та інші типологічні відмінності. Зокрема, при спорудженні двокамерного житла в гуцульському будівництві набули широкого поширення прибудови уздовж тильної стіни вузького хліву для худоби, так званих "притул," які могли розміщуватись біля однієї з причілкових стін чи охоплювали будинок з боку тильної та обох причілкових стін. Ці варіанти розвитку житла прослідковуються до кінця XIX ст.[43].

Найпоширішим явищем при дальшому розвитку житла стала прибудова холодної кліті — комори з боку хати — "комора+хата+сіни" — яке відоме на Гуцульщині з VIII ст.[44]. Вхід в комору при такому плануванні робили з подвір'я.[45] В деяких селах комора прибудовувалася до сіней (комора+сіни+хата), однак цей тип в горян побутував менше. Особливо широкого розповсюдження він одержав в рівнинних районах Івано-Франківщини.

Трикамерні гуцульські будинки споруджувались з притулами при одній, двох та трьох стінах, зрідка будували житла без таких притул.[46]

Одним з найдавніших типів забудови на Гуцульщині є гражда, що бере свій початок від оборонних споруд давньоруського періоду.[47] Це відкритий зверху та замкнутий по периметру житловими господарськими будівлями двір,[48] який зустрічався в заможніх господарів. У гражді робилась брама, а біля неї хвіртка з перелазом.. Брама з дошками була трохи вища від огорожі.[49]

Периметральна забудова двору, коли всі будівлі зв'язані між собою критими переходами відома також на Поліссі, в Білорусії та півдні Росії,[50] а також в Швеції, Норвегії, Данії, південно-західній Фінляндії.[51]

Гуцульські криті двори: зафіксовані двох варіантів. Перший варіант розвинувся з двокамерного житлового будинку типу "хата+сіни" з притулами біля сіней та напільної стіни. Другий — житлового будинку типу "комора+хата+сіни" з притулами біля комори та напільної стіни.[52]

Для традиційних житлових будинків Гуцульщини характерна чітка продуманість і пропорційність об'ємного і планового їх вирішення. Ширина будівлі разом із ганком чи піддашшям звичайно майже у два рази більша від її загальної довжини. При цьому не враховуються притули, що мають звичайно ширину 2 до 2,3м.. Висота даху майже дорівнює або не набагато більша від повного зрубу стін, так що висота видимого зовні зрубу даху не перевищує співвідношення 1:1,5. Пологі дахи притул ніби витікають з більш стрімких дахів і створюється враження, що дахи стеляться по землі, а хата зовсім немає стін. Житлова камера в плані близька до квадрата або звужена на товщину однієї чи двох зрубин при абсоютних розмірах від 3,34x3,34 до 6x6м.. Внутрішній розмір сіней у поздовжньому напрямку будинку виносить половину діагоналі житлової камери або половину довшої стіни. Комора відтинається тим же розміром, однак це її зовнішні виміри. Висота від підлоги до нижнього сволока навіть у будинках з кінця XIX ст. часто становить тільки 1,62м., у більшості випадків 1,73 до 1,96м.[53]. Стіни гуцульських будівель мають відкриту ззовні зрубну конструкцію.[54]

6. Гуцульська хата, середина XIX ст., с. Бережниця (Івано-Франківщина).

Характерна відмінність прослідковується у спорудженні піддашків або ганків, ровиток яких йде при фронтальній стіні від стріхи до ганку. Спочатку тільки висували платву при фронтальній стіні, щоб збільшити винос стріхи, згодом вздовж фронтальної стіни на випусках поперечних підвалин клали настил призьбу і на завершення об'єднували стріху та поміст стовпчиками з підкосами, перлами, хвірточками. Гребінь даху будівлі при цьому завжди знаходиться посередині між фронтальною та напільною платвами, а не посередині поздовжніх стін зрубу. Дах, таким чином, органічно поєднує ганок із зрубом в одне ціле.[55] Гуцульські житлові будинки мають звичайно чотирисхилі, стрімкі та майже плескаті дахи, покриті зверху драницями.[56]

Житлове приміщення у гуцулів опалювалось глиняною курною піччю, яка зустрічалась тут ще навіть на початку XX ст.[57] На зміну курній печі з кінця XIX — початку XX ст. приходить напівкурна піч, яка широко побутувала в карпатському регіоні до 3О-4О років XX ст.[58].

Найпоширенішим типом житлового будинку на Бойківщині в XVI до XVII ст. був двокамерний ("хата+сіни") — хижа з входом у сіни у передній фронтальні стіні.[59] В XVIII до XIX ст. в народному будівництві бойків значне місце займали також будинки типу "хата+комора" з окремими входами в приміщення з галереї, що охоплює будинок вздовж всієї чільної та причілкової з боку житлової камери, стін.;

В середині XIX ст. на всій території Бойківщини масового поширення набуває тип трикамерного житлового будинку ("сіни+хата+комора"). До такого будинку часто добудовували хлів, а сіни використовували для обмолоту збіжжя.[60]

Процес утворення трикамерного житла на Бойківщині проходив по різному — як шляхом добудови третьої камери, так і об'єднання сіньми двох камер, тобто утворення трикамерного будинку безпосередньо з однокамерного.[61] Такий прийом побутував також на Закарпатті.[62] На Поліссі ще навіть на початку XX ст., іноді стіни сіней робили лише тоді, як було закінчено спорудження жилої кліті і комори, що будували окремо.[63]

Більшість двокамерних та трикамерних бойківських будинків мають співвідношення стін 1:2, однак при наявності галерії загальні габарити мають співвідношення 1:1,7 до 1:1,8. Стіни виводили зрубом, висота хати від підлоги до стелі становила 2.1 до 2.8 м.[64].

В бойківському будівництві є істотна різниця в конструкції острішків ("піддашшя," "стріхи"), порівняно з гуцульському. Саме це і зумовлює тут відмінності типу даху. Оскільки крокви закінчуються на платвах, для влаштування піддашшя за обріз зрубу висувається зовнішня платва — "острішник"; після цього на крокви і острішник викладаються короткі крокви — "припусниці." Така конструкція створює більш чи менш виражені переломи острішків. Для народного будівництва Бойківщини

характерні високі чотирисхилі дахи з переломами острішків. Кут нахилу дахів у межах 55 до 65°, а дахи причілків часто ще крутіші — 7O до 75°. Покрівлею служила солома, драницями та гонтом тут покривали острішки, а інколи і гребінь даху. Слід відзначити, що рядові житла міського населення Галичини мало чим відрізнялися від сільських. Поряд з "домами" і "великими будинками" феодалів в міських актових книгах чітко розрізняються "хати-халупи." Такі хати крім кімнати мали ще комору і сіни, іноді плетені з лози. Для хат, як і для будинків досить поширеим було дводільне планування з сіньми посередині.[65]

Класова диференціація чітко простежується також на селі. Житлова споруда XVII ст. князя Яворського на Бойківщині дозволяє встановити, що помешкання складалося з сіней та п'яти кімнат. В кімнатах були споруджені печі з кам'яним димарем.[66] Будинок економа початку XIX ст. теж відрізнявся від селянського:

> "В сіни вели двері... В першій кімнаті була піч з димоходом і два вікна... З іншої сторони сіней двері вели до другої кімнати з двома вікнами, димохід був виведений за межі даху."[67]

Класове розшарування простежується і на Гуцульщині, що теж знайшло прояв в збільшенні кількості приміщень в заможніх господарів. Так житло 1815 року в с. Дземброня Верховинського району та в с. Бабин Косівського району середини XIX ст. були чотирикамерного типу: "комора+хата+сіни+хата" з притулами,[68] а гражда багатіїв в XIX ст. сягала 4OO, а в окремих випадках і 6OO кв. м., в той час як гражди середняків займали площу не більше 11O до 12O кв. м.[69]. Планування сільського житла другої половини XIX до 3O-их років XX ст. зберегло ряд архаїчних рис, які свідчать про сталість архітектурно-планувальних традицій, що сягають своїм корінням в глибину віків. Збереженя протягом століть цих рис (двокамерні житла, напівкурні, а подекуди і курні печі та ін.) пояснюється значною мірою стабільністю укладу життя сільської родини в умовах натурального господарства, який дуже повільно змінювався. Розвиток житла другої половини XIX до 3O-их років XX ст. простежено в процесі польових досліджень.[70]

Найпоширенішим типом житла в сільській місцевості Івано-Франківщини в другіий половині XIX ст. залишилася — "хата+сіни."[71] Це двокамерне житло перебувало в стадії дальших перетворень-ускладнень, які були викликані зміною соціально-економічних умов. Так в сінях хати, шляхом постановки поперечної переділки, утворювалась комірчина. Розміри сіней складали приблизно половину житлового приміщення, а розміри комірчини — трохи більше як третина сіней. Загальні розміри хати складали 5 до 5,5x7 до 7,5м.. Часто з боку хати прибудовувалася притула.[72]

Такий тип житла був поширений в цей період на всій Україні, в Росії та Білорусії.;

В кінці XIX — на початку XX ст. широкого розповсюдження набуває спорудження трикамерного житла типу "хата+сіни+комора."[73] Трикамерне житло в цей період було поширеним на Закарпатті,[74] Поділлі,[75] в інших районах України,[76] а також в Росії,[77] Білорусії,[78] в південних[79] і західних слов'ян[80] та скандінавських країнах.[81]

7. Хата (комора-сіни-хата), 1922, с. Печеніжин (Івано-Франківщина).

При плануванні "хата+сіни+комора" площа сіней та комори приблизно дорівнювала площі хати, причому комора робилась одинаковою або дещо меншою від сіней. Співвідношення ширини стін до довжини складало приблизно 1:2. Такі хати подекуди теж мали притули чи піддашки.[82]

В кінці XIX — на початку XX ст. функціональне використання трикамерного житла класичного типу ("хата+сіни+комора") удосконалюється: комора поступово перетворюється в другу кімнату. Однією з основних причин, що зумовило появу другої жилої кімнати в трикамерному типі сільського житла було використання комори як приміщення, де в теплу пору року спали окремі члени родини. Як вказує П.М. Федака, при перетворенні комори в друге житлове приміщення відбувається перерозподіл площі для спання. У цей час виділяється нова сім'я — одружується один із синів, як правило, старший, залишаючись тимчасово в батьківському домі.[83] Таким чином, можна вважати, що в основі перетворення комори в жиле приміщення лежить соціальний аспект.

Хатина, що переобладнювалася з комори, за розмірами була наполовину меншою від основного жилого приміщення. В задній частині сіней

виділялася комірчина. Такий тип планування можна охарактеризувати як "хата+сіни+хатина" або "хата й хатина." Хатина, як правило, мала природне освітлення і зв'язувалась через сіни з основною жилою кімнатою. Іноді хатина використовувалась як житло для осіб старшого віку.[84] Таке планування житла побутувало також в центральних і східних районах лісостепової частини України та на Полтавщині.[85]

8. Хата (комора-сіни-хата), 1893, с. Замулинці (Івано-Франківщина).

9. Хата (хата-сіни-комора), 1872, с. Новомарківка (Івано-Франківщина).

10. Хата через сіни (хата-сіни-хата), 1902, с. Замулинці (Івано-Франківщина).

Найпоширенішим плануванням житлових споруд з початку XX ст. і особливо в 20-30 роках був тип "хата+сіни+хата," тобто такий в якому жилі приміщення теж розміщувалися по обидві сторони від сіней.

Створення другого приміщення у плані цього типу теж обумовлене соціально-економічними факторами і йшло таким же шляхом як і в плануванні "хата+сіни+хатина." Спочатку це було господарське приміщення, пізніше літнє, а згодом і житлова кімната.[86] Для такого двобічного житла характерні два варіанти. В першому, що одержав назву "хата через сіни" площа однієї кімнати завжди є більшою від другої. Менше приміщення використовується звичайно протягом року, а більше — переважно в літній період, будучи, як правило, гостинною — так звана "чиста хата" ("велика хата," "світлиця"). У зимовий період велика хата служила додатковою коморою. Лише в будинках заможнього селянства велика кімната використовувалась і в холодну пору року, оскільки тут теж була піч.[87]

Планування житла "хата через сіни" була поширена у всіх західних районах лісостепової смуги України і, особливо, на Поділлі, а також, частково на півдні України.[88]

Особливістю другого варіанта є те, що обидва жилі приміщення мають одинакову площу — "хата на дві половини." Одне приміщення при цьому є основним, а друге, залежно від добробуту, складу родини та

інших умов — сезонним або постійним жилим приміщенням.. Воно використовувалось як гостинна, або як кімната, де живе молода сім'я чи батьки похилого віку.[89]

11. Хата на дві половини (хата-сіни-хата), с. Турка (Івано-Франківщина).

Планування житла "хата на дві половини" зустрічається майже по всій Україні, але найбільшого поширення на початку XX ст. набувало в південних і західних областях республіки.[90]

Співвідношення стін — ширини до довжини — при плануванні "хата+сіни+хата" складали здебільшого 1:2,3 до 1:2,5. Слід відзначити, що і при типі житла "хата через сіни," і при "хата на дві половини" сіни, як правило, переділювалися поперечно перегородкою, утворюючи комірчину.[91]

Поширеним типом планування на Івано-Франківщині, особливо в прикарпатській частині, був тип "дві хати підряд." Створення другого жилого приміщення при даному плануванні йде за рахунок добудови до дво- або трикамерного житла спеціального приміщення. Друга кімната при цьому, як правило, споруджувалась поруч з основною житловою кімнатою. Таким чином, створювалось планування, при якому обидва жилі приміщення були розташовані по один бік сіней: "сіни+хата+хата" або "комора+сіни+хата+хата." Друга кімната в такому однобічному житлі з'єднувалась з основним жилим приміщенням, але мала також зовнішні двері. В тих випадках, коли друга кімната не опалювалась, вона служила як літнє приміщення. В заможніх селян друга кімната була постійним жилим приміщенням..

Добудована кімната за розмірами була дещо меншою від основної. При такому плануванні будинок мав форму видовженого прямокутника. Відношення ширини до його довжини складало 1:2.6 до 1:2.7.[92]

Тип планування "дві хати підряд" широко застосувався в північних районах України. Іноді цей тип житла зустрічався і в інших районах.[93]

З початку XX ст. досить поширеним типом було також однобічне трикамерне житло, в якому поруч з коморою будувались два жилі приміщення — "комора+хата+хата." При даному плануванні жиле приміщення, що знаходилось в середині, було основним, а друга кімната — "чиста," "велика," "світлиця" — мала більшу площу і вважалася святковою. Відношення ширини стін до довжини в такому будинку становило 1:2,2 до 1:2,3.[94].

Більш заможні селяни в житлах двобічного планування добудовувалии ще також комору, стайню чи навіть ще одну жилу кімнату. Таким чином створювались типи: "хата+сіни+хата+комора,"[95] "хата+сіни+комора+стайня,"[96] "хата+сіни+хата+хата."[97] На Івано-Франківщині були відомі також житла типу "комора+хата+сіни+хата+комора" — тобто такі, коли до кожного жилого приміщення при двобічному плануванні добудовували комору.[98] Звичайно, що в них жили заможні селяни або ж дві сім'ї, ще перебували у близькому родинному зв'язку.

12. Хата (хата-сіни), 1922, с. Слобода (Івано-Франківщина).

Слід відзначити, що з розвитком капіталістичних відносин класове розшарування селянства знаходить все більший і більший прояв в житлобудівництві. Найбідніші селянські житла на Івано-Франківщині ще

нерідко в 3О-их роках XX ст. залишалися двокамерними, з напівкурною чи навіть курною піччю та накриті соломою чи дранкою (в Карпатах). В той же час найбільш заможній прошарок села споруджує будинки, що мали три і більше жилих приміщень. В будівництві житла куркульство прагнуло наслідувати житло міщан та дрібномаєткових поміщиків. Основою планування таких будинків стає сільське житло "хата на дві половини" з більшими розмірами, ніж звичайно. Кожне жиле приміщення розділялось у поздовжньому напрямку на дві частини і, таким чином, замість двох великих приміщень виходило чотири приміщення меншої площі. Іноді замість комори влаштовували невелику кухню, з'єднану з іншими приміщеннями, а комора в таких випадках робилась на садибі окремо.[99]

Житла шляхти були багатокімнатними, накривались черепицею або бляхою, мали високі цегляні димарі. Так будинок дідича (поміщика) Е. Богусевича в с. Підгайчики Коломийського району складався з передньої, великої просторої "зали," гостинної, двох спальних кімнат, кухні та їдальні.[100]

Будинок сільськогосподарського підприємця Я. Богусевича в цьому ж селі мав передню кімнату, велику парадну "залу," дві гостинних, дві спальних кімнати, кухню, їдальню, туалетну кімнату, простору веранду, кімнату для прислуги. Під будинком розміщувалося велике підвальне приміщення.[101]

В другій половині XIX — на початку XX ст. найпоширенішим типом житла на Гуцульщині були трикамерні житлові споруди — "комора+хата+сіни." Одночасно з класовим розшаруванням, в хатах заможніх господарів збільшується кількість приміщень. Переважно це був чотирикамерний тип житла: "комора+хата+сіни+хата" з притулами. Житлові будівлі споруджувалися з господарськими критим переходом, утворюючи Г-подібний чи П-подібний двір.[102] Поширеними також були гражди. У 192О до 3О-их роках гражди часто втрачають замкнутий характер, перед будинком влаштовується замкнутий дворик. Житловий будинок у садибі орієнтують великими вікнами на вулицю на захід чи південний захід, господарський двір примикає до сіней з північного сходу. В деяких житлах, звичайно заможніх господарів, частина сіней перегороджується і в глибині розміщується кухня. Частіше однак кухня займає колишні сіни, а сіни з верандою влаштовують вздовж хати на місці бувшої відкритої галереї. Ганки та веранди в цей час на Гуцульщині ще не виступають за межі основних габаритів будинків.[103]

В другій половині XIX - на початку XX ст. на Бойківщині були поширені житлові будинки типу "хата+комора" з окремим входом обидва приміщення з галереї. Галерея охоплює будинок вздовж всієї чільної та причількової, з боку житлової камери стін. Такий тип житлових будинків становив в цьому районі біля 2О% народних жител.[104] Серед заможніх селян в кінці XIX - на початку XX ст. поширеними були чотирикамерні довгі хати типу "комора+хата+сіни+хата."[105] Зустрічався також тип житла "комора+хата+сіни+стайня."[106] Чотирикамерні довгі хати утвоювалися і шляхом прибудови боїща (току для обмолоту снопів) до трикамерних

будівель типу "хата+сіни+стайня."[107] Дальше збільшення довгих хат йде шляхом наростання кількості окремих як господарських, так і житлових приміщень, що залежало передусім від економічного становища селянської сім'ї. Але у бойків на Івано-Франківщині так звані "довгі хати" не набули поширення. Однорядні житлово-господарські приміщення під спільним дахом були поширені на Львівщині. Іван Франко в "Етнографічній експедиції на Бойківщині" писав:

> "...Характерним для цього способу є те, що хата і всі господарські будівлі споруджені в ряд, під одним дахом... Чим заможніший селянин і чим більша його земельна ділянка, тим довша будівля і тим більше в неї приміщень..."[108]

13. Хата (комора-хата-сіни-хата), 1895, с. Слобода (Івано-Франківщина).

У 2О до 3О-их роках XX ст. заможні бойки споруджують будинки з двох "п'ятистінок," розділених сіньми, які в свою чергу ділилися на "сіни передні" і "сіни задні." Задні сіни часто виконували і функцію літньої кухні. Біля входу в сіни прибудовували веранду. Простішими були будинки, що складалися з п'ятистінки (кімната з грубкою і комора) та кімната з варистою піччю, розділених сіньми. В цей період на Бойківщині набуває поширення також житло типу "дві хати підряд." Воно розвинулось в кінці XIX ст. шляхом прибудови до житлової кімнати додаткової комори чи заміни комори при хаті другою житловою кімнатою. Варіантом такої хати був, наприклад, слідуючий: "хата+хата+сіни+боїще+стайня." Розширення житлової площі відбувалося і в будинках без сіней, в результаті чого в 3О-их роках споруджувались також хати типу "хата+хата+боїще+стайня." У житлових будинках, не зв'язаних з господарськими приміщеннями, біля сіней чи сіней і комори прибудовували веранди.[109]

Сезонні житлові будівлі

Відомо п'ять типів таких житлових споруд: застайки, колиби полонинські, стаї, замарки, колиби лісорубів. Перші три типи призначені для проживання влітку, четвертий — переважно зимою, п'ятий — як зимою так і літом.[110] Всі вони зустрічаються у високогірному полонинському будівництві Верховинського, Косівського та Надвірнянського районів Івано-Франківської області.

Застайки є наипростішим однокамерним типом полонинської будівлі. Ставлять їх біля кошар та загород. Тут вівчарі ховаються у негоду, ночують. За конструктивним рішенням існують стаціонарні, переносні та пересувні застайки. Їхня ширина 1,4 до 3,Ом., довжина 2О до 5Ом.. Дах у них односхилий, накритий дранцями. Передня висока сторона завжди відкрита. Перед нею на відстані ,5 до 3.5м. розкладають вогонь (ватру). Бокові стіни найчастіше повністю або частково закриті.[111]

Полонинські колиби призначені для проживання пастухів та вівчарів. Це однокамерні чотиристінні будівлі з двосхилим дахом, накритим дранцями, без вікон та стелі (повалу), з одним входом.. Вхід в колибу веде або із причілка, або із поздовжної стіни. Розмір колиб з входом із причілка невеликий: від 2,9x2,75 до 4,15x3,8 м, близький до квадрата. Колиба з дверима у поздовжній стіні значно більші. Їх розміри в плані від 4.2x3.О, до 5.5x4.О5м.. Як правило, такі колиби мають з причілкової сторони піддашки.[112]

Найбільша будівля на полонинському стоїщі — стая. Це двокамерна, п'ятистінна, з двосхилим дахом споруда, без вікон та повалу, з одним входом завжди у причілковій стіні, поверненій, по можливості, на південь. В окремих випадках дах над входом висунутий, створюючи піддашок чи ганок на стовпцях. Перше приміщення — ватарник (від ватри, розташованої в ньому), друге — комора (комарник). Розміри стай 6-9м. завдожки та 2-5м. завширшки, співвідношення стін 1:2. Ватарник займає близько двох третин площі зрубу, а комора відповідно — третину. Загальна висота стаї від підлоги до гребеня даху — 3 до 6м.. Тут існує така закономірність — чим нижчі стіни, вищий дах, і навпаки. Цим досягається необхідна внутрішня висота.[113]

Основу зимарок складають двокамерні будівлі. Вони служать для тимчасового проживання людей в період заготівлі сіна та дальшої годівлі цим сіном худоби в пізні осінні місяці. Стіни зимарок мають зрубну конструкцію і практично нічим не відрізняються від традиційних сільських житлових будинків. В плані вони мали ватарник та комору. До зимарок прибудовувалися також приміщення для худоби, в результаті чого вони одержали багатокамерне планування.[114]

Колиби лісорубів найчастіше робили прямокутними, переважно з двосхилим дахом, із стіжковим верхом та дахом накотом, без вікон і стелі. Висота зрубу стін складала ,4 до ,9м.. Зустрічалися також багатогранні в

плані, так звані круглі колиби. Найпоширеніші серед них — шестигранні та восьмигранні. Внутрішня ширина таких колиб складала близько 6 м, висота зрубу ,4 до ,9; а колиби взагалі — 2 до 3м.. "Круглі колиби" завжди перекривались стіжковим дахом.[115]

Загально рисою всіх високогірних будівель є їх сезонне використання. Саме тому ці сезонні споруди, як більш консервативні, зберегли традиції стародавніх типів жител, що фіксують певні етапи розвитку народного будівництва. Таким чином, планування народного житла та його інші типологічні характеристики пройшли довгий і складний шлях історичного розвитку.

Житлами на поселеннях липецької культури, культури карпатських курганів та черняхівської культури служили однокамерні каркасного типу споруди, наземні і заглиблені, з двосхилим дахом і вогнищем посередині, рідше з глиняною піччю чи піччю-кам'янкою в одному з кутів приміщення. В період празької та Лука-Райковецької культур переважали однокамерні напівземлянки степової і зрубної конструкції стін з печами-кам'янками чи, рідше, з глиняними печами. Двокамерні житла в I тисячолітті н.е. зустрічалися надзвичайно рідко.

Зародження і розвиток феодальних відносин закономірно позначився і на розвитку матеріальної культури. В давньоруський час на зміну заглибленим житлам поступово приходять наземні. В городиському будівництві цього періоду зафіксовані двокамерні житла, в яких поруч із жилим приміщенням знаходились невеликі сіни. Панівним класам уже в той час належали багатокімнатні будівлі.

Що стосується масово селянськоио житла, то воно залишалось переважно у вигляді напівземлянки з глиняною куполоподібною піччю, що повністю витіснила піч-кам'янка та зі зрубною чи стовповою конструкцією стін. Наземне однокамерне житло з курною піччю було основним типом селянського житла в період пізнього середньовіччя. На зміну йому приходить двокамерне житло типу "хата+сіни," що було найпоширенішим на протязі XVII до XIX ст. В цей період в гуцульському будівництві поширюється забудова, коли хата з притулами об'єднувалась по периметру зі всіма господарськими спорудами — так звана закрита гражда. Характерною ознакою для бойківських будівель було те, що вони знаходилися в однорядній забудові (під одним дахом) з господарськими приміщеннями.

З кінця XIX до 3О-их років XX ст. на Івано-Франківщині переважали трикамерні житла з чотирисхилим солом'яним дахом.. Таке житло мало кілька планувальних різновидів. Це, зокрема, "хата+сіни+комора," "хата і хатина," "хата через сіни," "хата на дві половини." Характерною ознакою цього планування є те, що жилі приміщення чи комора споруджувалися по обидві сторони від сіней. Поширеним був і однобічний тип планування, насамперед "сіни+хата+хата," "комора+хата+хата" та "комора+сіни+хата+хата."

Серед жител карпатських горян найпоширенішим був тип "комора+хата+сіни" з солом'яним чотирисхилим дахом на Бойківщині та накритий у гуцулів. Бойківські дахи мали ламані острішки, а на Гуцульщині причілкові частини дахів теж приломлювалися, утворюючи невеликі фронтони. В кінці XIX — на початку XX ст. тут продовжували побутувати однорядні житловогосподарські споруди (у бойків) та гражди (на Гуцульщині).

В високогірному полонинському будівництві споруджувались однокамерні застайки, полонинські колиби та колиби лісорубів, а також двокамерні стаї та багатокамерні зимарки. Ці споруди зберегли традиції стародавніх типів жител і відображають певні етапи розвитку народного будівництва.

Розвиток капіталізму посилив класове розшарування на селі, що відобразилося і на житлобудівництві. Значна частина бідного селянства і сільськогосподарських робітників мешкали в житлах з одним жилим приміщенням та сіньми, переділеними комірчиною. В той же час куркульство намагалося наслідувати дрібномаєткових поміщиків та міщан, споруджуючи житла з чотирма жилими приміщеннями і кухнею. Будинки поміщиків і сільськогосподарських підприємців були багатокімнатними, з просторими парадними залами. Таким чином, житлові споруди пройшли довгий шлях еволюції від найбільш простих і примітивних до більш складних і досконалих, зумовлюючись змінами соціально-економічних умов. Головною умовою вибору типу планування жилого будинку була приналежність селянської родини до тієї чи іншої соціальної групи, а також залежали від місцевих умов і традицій, які позначилися на локальних особливостях в розвитку типології житла.

ПРИМІТКИ

1 Населення Прикарпаття і Волині...-с.17.

2 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.113-114.

3 Населення Прикарпаття і Волині...-с.17.

4 Там же. -с.50-51.

5 Там же. -с.65-66.

6 Там же. -с.66-67.

7 *Археология Украинськой ССР*: В 3 т. -Т.3. -с.114.

8 Населення Прикарпаття і Волині...-с.65.

9 Вукаленко Л.В. *Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тис. н.е.* Київ, 1987. -с.13.

10 Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини...-с.51.

11 Населення Прикарпаття і Волині...-с.98-99.

12 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.122.

13 Горленко В.Ф. "Матеріальна культура українців в контексті порівняльно-етнографічного вивчення слов'ян " *Народна творчість та етнографія* -1983. № 3. с.45.

14 *Археология Украинськой ССР*: В 3 т. -Т.3. -с.179.

15 Новосельцев А.П. Восточные источники...-с.391.

16 Археология Украинськой ССР: В 3 т. -Т.3. -с.179.

17 Там же.

18 Новосельцев А.П. Восточные источники...-с.388.

19 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.119.

20 Новосельцев А.П. Восточные источники...-с.391.

21 Населення Прикарпаття і Волині...-с.147.

22 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.126.

23 Там же.

24 Юра Р.О. "Найдавніші традиції у плануванні східнослов'янського житла." *Археологія*. 1971. № 1. -с.82.

25 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.130-131.

26 Населення Прикарпаття і Волині...-с.164-165.

27 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.144.

28 *Археология Украинськой ССР*: В 3 т. -Т.3. -с.401.

29 Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки...-с.5О.

30 Населення Прикарпаття і Волині...-с.165.

31 Горленко В.Ф. Матеріальна культура українців...-с.45.

32 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.136.

33 Бломквист Е.Є. Крестьянские постройки...-с138.

34 Федака П.М. Типи і варіанти народного житла...-с.69.

35 Горленко В.Ф. Матеріальна культура українців...-с.45.

36 Приходько М.П. Некоторые вопросы истории жилища. -с.265.

37 Рабинович М.Г. Русское жилище XIII-XVII -с.244.

38 Стрішенець М.М. Соціальний стан господарства і житло рудників. -с.65.

39 *Народна архітектура Українських Карпат.* ..-с.29.

40 Самойлович В.П. *Українське народне житло /кінець XIX -початок XX ст.* Київ: Наукова думка, 1972. -с.1О.

41 Там же, с.1О-11.

42 Там же, с.8.

43 Шухевич В. *Гуцульщина:* В 5 Т. -с.166.

44 *Народна архітектура Українських Карпат*....-с.34.

45 Грацианская Н.Н. Ктипологии традиционного народного жилища. -с.3О.

46 Там же.

47 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.259.

48 *Гуцульщина.* -с.167.

49 Данилюк А. Гуцульська гражда. -с.151.

50 *Народна архітектура Українських Карпат*....-с.39.

51 Типы сельского жилища...-с.326, 332, 337, 347-348.

52 *Народна архітектура Українських Карпат*....-с.34.

53 Там же. с.69.

54 *Гуцульщина.*-с.174.

55 Там же.

56 Там же.

57 *Народна архітектура Українських Карпат*....-с.11О.

58 Там же, с.12О.

59 *Бойківщина.* Ред. Ю. Г. Гошко і інші. Київ: Наукова думка, 1983. -с.161.

60 *Бойківщина.* -с.161.

61 *Народна архітектура Українських Карпат....*-с.43.

62 Федака П.М. Типи і варіанти народного житла...-с.71.

63 Самойлович В.П. *Українське народне житло* .-с.11.

64 *Народна архітектура Українських Карпат....*-с.98-99.

65 Ісаєвич І.Д. "Культура й побут міського населення Галичини XVII-XVIII ст." *Народна творчість та етнографія* -1963. № 3. -с.92.

66 Гошко Ю. Народное зодчество в украинских Карпатах. -с.42.

67 Там же, с.41.

68 *Народна архітектура Українських Карпат....*-с.43.

69 *Гуцульщина.* -с.167.

70 МКАЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.1.

71 Там же, арк. 1, 2-8.

72 Там же, арк. 2-8.

73 МКАЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.1. -арк.1.

74 Федака П.М. Типи і варіанти народного житла...-с.72.

75 Косміна Т.В. *Сільське житло Поділля кінець XIX-XX ст.; історикоетнографічне дослідження.* Київ: Наукова думка, 1980. ..-с.52.

76 Горленко В.Ф. Матеріальна культура українців...-с.45.

77 *Русские.* Историко-"тнографический атлас. -с.83.

78 Молчанова Л.А. Материальная культура белорусов. -с.113-114.

79 Типи сельского жилища...-с11О.

80 Там же, с.178.

81 Там же, с.324, 332, 357.

82 МКАЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.1. -арк.9-11.

83 Федака П.М. "Залежність між формами сім'ї і народного житла в Українських Карпатах (друга половина XIX -початок XX ст.)." *Народна творчість та етнографія* -1981. № 2. -с.19.

84 МКАЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.1. -арк.12.

85 Самойлович В.П. *Українське народне житло* .-с.11.

86 Там же.

87 МКАЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.1. -арк.13-16.

88 Самойлович В.П. *Українське народне житло* .-с.11.

89 МКАЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.1. -арк.17-18.

90 Самойлович В.П. *Українське народне житло* .-с.11.

91 Там же, арк. 16-17.

92 МКАЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.1. -арк.19.

93 Самойлович В.П. *Українське народне житло* .-с.11.

94 МКАЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.1. -арк.21.

95 Там же, арк.23.

96 Там же, арк.2О.

97 Там же, арк.22.

98 Наулко В.И., Миронов В.В. *Культура и быт украинського народа.* -Киев: Изд-во Киев. госуниверситета им. Шевченко, 1977. -с.44.

99 Самойлович В.П. *Українське народне житло* -с.12.

100 МКАЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.1. -арк.25.

101 Там же, арк.26.

102 *Народна архітектура Українських Карпат*....-с.34-35.

103 Там же, с.41.

104 *Народна архітектура Українських Карпат*....-с.43.

105 *Бойківщина*.-с.161.

106 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.43.

107 Там же, с.49.

108 Франко І. "Етнографічна екседиція на Бойківщину." *Іван Франко. Твори.:* В 5О т. -Т.36. -Київ: Наукова думка, 1982. -с.118.

109 *Народна архітектура Українських Карпат*....-с.49.

110 Там же, с. 132-133.

111 Там же, с. 133-134.

112 Там же, с. 137-138.

113 *Гуцульщина.* -с.18О.

114 *Народна архітектура Українських Карпат*....-с.145-146.

115 *Гуцульщина.* -с.181-182.

ЧАСТИНА III:

МАТЕРІАЛ ТА ТЕХНІКА СПОРУДЖЕННЯ НАРОДНОГО ЖИТЛА

Археологічні розкопки, проведені на території Івано-Франківської області дали матеріали, які дозволять в значній мірі дослідити конструктивні особливості будівництва житла прикарпатських племен I тисячоліття н.е. Від наземних та заглиблених жител, які знайдені на поселеннях липицької та черняхівської культур, а також культури карпатських курганів збереглися розвалини глиняної обмазки більшої чи меншої щільності та вогнища. В окремих випадках простежено ямки від стовпів діаметром 1О до 15см., завглибшки 2О до 3Осм., що знаходилися вздовж стін на відстані ,5м. одна від одної. Це — сліди від стовпів, які підтримували глинобитні стіни. В окремих випадках простежено добре втрамбовану земляну долівку.[1]

На підставі одержаних даних можна вважати, що наземні житла будувалися з дерева. Їхній каркас складався з грубих стволів, стінки між якими виплітались з хмизу і обмазувались глиною, перемішаною з половою і соломою.[2] Двосхилий дах, що зводився над стінами такого будинку, як вважає Вукаленко, споруджувався слідуючим чином. Посередині торцевих стін встановлювали високі опори на які вкладали гребінний прогін. На гребінь та верхній край стін перпендикулярно до них встановлювались крокви, на які нашивали тонкі лати після чого дерев'яний каркас вкривали соломою.[3]

Стіни заглиблених жител — землянок і напівземлянок — вирізувались в материковій глині, а стіни верхньої частини напівземлянок зводились на основі стовпової конструкції з тину і обмазувались глиною. Долівка була земляною, зрідка обмазана зверху глиною.[4] Входом до більш заглиблених жител служили вирізані в материку східці. Вони, як правило, розміщувалися з південносхідного або східного боку.[5] Дах заглиблених жител, як і наземних, теж накривався соломою.[6]

Для опалювання та приготування їжі служили вогнища, викладені з шматків пісковика чи з каменю, скріплених глиною або просто являли собою випалену до червоного кольору частину долівки. Рідше зустрічалися печі з виліпленим із глини кулеподібним верхом або подібного типу печі-кам'янки.[7] Печі були овальними в плані, діаметром 1 до 1,4м..[8]

В другій половині і тисячоліття н.е. конструкція слов'янських жител була більш досконалою, ніж у попередній час. Їх стіни складалися з горизонтално покладених розколотих або обтесаних деревин (плах), які закріплювалися за допомогою вертикальних стовпів.[9] До того ж їх конструкція була різною.

Найпростішими в слов'янських житлах були дерев'яні стіни, що складалися з горизонтально покладених деревин між материковими стінами котловану і стовпами-стояками. Це були типові землянки, стіни яких обшивалися деревом.[10]

Більш досконалою і поширенішою на слов'янських поселеннях була конструкція дерев'яних житлових стін, в яких горизонтально покладені колоди своїми кінцями закріплялися у вертикальних пазах стояків. Для цього, як свідчать матеріали археологічних розкопок, в кутах та посередині материкових стін котловану ставились стовпи, між якими і закладались дерв'яні плахи. Житла з такою конструкцією завжди мали наземні дерев'яні стіни.[11]

Зрубні конструкції, які відомі на території України з VIII до VII ст. до н.е. (основу дерев'яного кріплення валу в Чорноліських городищах складали стіни зрубу[12]) в VI до VII ст. зустрілися рідко. Проте, як засвідчують численні археологічні пам'ятки, з VIII ст. на лісових територіях вже переважали зрубні стіни.[13] Вони на відміну від стін каркасної конструкції складалися не з роколотих дерев'яних пластин, а з деревин-кругляків. З середини стіни обмазувались глиною. З зовнішньої сторони стіни значно заглиблених будівель присипалися землею, а стіни будівель, незначно заглиблених, залишалися відкритими, піднімаючись над поверхнею. В останньому випадку, вони й ззовні, як правило, обмазувалися глиною.

Слід відзначити, що зрубна техніка була відома і західним слов'янам. В VI до VII ст. вона зустрічалася на польських землях, а на території Чехії зрубні наземні житла і напівземлянки були поширені в VIII до X ст.[14]

В археологічному матеріалі на жаль мало даних, які стосуються покриття слов'янського житла. Рештки даху простежуються на дні котловану у вигляді глиняного шару товщиною 2O до 4Oсм., перемішаного з вугіллям.[15] Цей шар міг утворитися внаслідок того, що під час руйнування даху на долівку сипалась глина і разом з нею падало вугілля — рештки згорілої дерев'яної покрівлі.

Засипання даху глиною, яка менше пропускає вологу, — це спосіб утеплення жител. Слов'янські житла V до IX ст., як і в попередній час не мали стелі. Тому їх покрівля робилась суцільною, утепленою. Їх основу становив дерев'яний настил, поверх якого насипали шар глини. Тільки з появою горизонтальних стель необхідність засипати покрівлю землею відпадає. Але це вже відноситься до більш пізнього часу.[16]

Археологічні матеріали дають змогу говорити про два основних способи спорудження даху, що визначається двома типами жител — землянками і напівземлянками. Двосхилий дах землянок спирався на гребінь покрівлі, що був закріплений на двох стовпах, вкопаних посередині вужчих материкових стін та на краї котловану. В таких житлах ями центральних стовпів часто глибші від інших стовпових ям. Це пояснюється тим, що покрівля землянок була досить важкою, з товстою земляною засипкою.[17]

Дерев'яно-земляний дах напівземлянок спирався лише на стовпи — центральні й кутові. В таких житлах стовпові ями завжди розміщувались в кутах та посередині материкових стін і їх глибина була приблизно однаковою. Для запобігання осідання стін на дно ями під опорні стовпи клали кам'яні плити.[18] Цілком ймовірно, що опорні стовпи в місці кріплення мали природні роздвоєння — рогатки, що служили гніздами для конструкцій даху.[19]

П.А. Раппопорт звертає увагу на те, що, якщо кутові ями були завжди круглі, то ями біля середини стін частіше мають подовжену чи напівкруглу форму. Очевидно, це свідчить про те, що на кутах для стовпів використовували круглі колоди, а на середині стін — плахи або ж здвоєні стовпи.[20]

У житлах із зрубними стінами дерев'яний дах спирався у центрі на гребінь, що укріплювався на стовпах-сохах, а на краях — на верхні вінці зрубу. Про це свідчать сліди стовпових ям посередині вужчих стін.[21]

Підлога жител — материкова, рівна, інколи звужувалась до середини. Зустрічалося також підмазування глиною тоді, коли долівка лежить не на материковому грунті, а на культурному шарі.[22]

Перед входом в заглиблене житло робили декілька сходинок, які обшивали деревом або ж неглибокий земляний коридорчик.[23] Тимощук Б.О. вважає, що такі приямники мали ширину до 1м., були дерев'яної конструкції, а їх дах зверху засипався глиною.[24]

В слов'янських житлах переважали печі-кам'янки кубовидної форми, що розміщувалися в одному з його кутів і, як правило, устями до входу.[25] Стіни печей складалися з великих кам'яних плит та дрібнішого каміння. Іноді для зв'зку каміння промазувалося глиною, або було без зв'язуючого розчину.[26]

Черенем печі-кам'янки служила найчастіше материкова глина, підмащена рідкою глиною. Зустрічалися черені, викладені з кам'яних плиток, найдавніші з яких зверху ще й обмазувалися глиною. Черені печей-кам'янок майже завжди розміщувалися на рівні глиняної долівки житла. Таке їх розміщення було незручним для користування піччю, але, очевидно, сприяло кращому обігріванню житла.[27] Дим з печі виходив просто в середину житла — так зване опалення "по чорному."[28] Для обігрівання житла, як пише арабський географ Ібн Русте, слов'яни "розкладають вогонь і розпікають каміння на вогні до почервоніння. Коли ж каміння розпечеться до найвищої степені, його обливають водою, від чого поширюється пара, яка зігріває житло так, що навіть знімають одежу."[29] В тексті про слов'ян в Шараф аз-Замана Тахіра ал—Марвазі зустрічаємо, що для опалювання використовували гній і дрова."[30]

Як засвідчують археологічні матеріали, слов'янські житла на території Східної Европи були одинаковими.[31] Характерним елементом слов'янської культури були печі-кам'янки.

Якщо в X до XI ст. на території Галицької землі повністю домінували напівземлянкові житла стовпової і зрубної конструкції, то XII до XIII ст. характеризується широким наступом наземних жител. Для напівземлянок цього періоду поширеними були стіни стовпової конструкції, при якій плахи закріплювалися в пазах стовпів.[32]

Всі наземні житла цього періоду були зрубними.[33] Основним конструктивним елементом їх був чотирикутний зруб-кліть, що складався з вінців, тобто горизонтально покладених колод, з'єднаних у кутах замками. Завдяки горизонтальному укладенню верхні колоди укладалися на нижні і при підсиханні весь зруб ущільнювася й міцно зв'язувався.[34] Врубка виконувалась в "обло" з випуском залишків до 30см..[35] В'язання замків таким способом, коли кінці виступають за стіни зрубу, мало велике значення при суворих зимах, так як з боку зрізу деревина промерзала набагато швидше, а поперек стовбура стримував цей процес.[36]

Для будівництва, як правило, використовували соснові колоди, рідше ялинові, зовсім рідко дуб. Колоди після заготівлі очищали від кори.[37]

Діаметер складав 15 до 25см., а іноді і більше. Чашу і паз завжди підрубували в верхній частині кожного нижнього вінця. При розкопах досить часто в пазах між колодами знаходилися залишки моху[38] — це був один із способів утеплення стін. Судячи по залишках глиняної обмазки, стіни будинків обмазували глиною з обох сторін, а можливо, і білили.[39]

Зрубна конструкція стін в давньоруський час була поширена повсюди. На відміну від східнослов'янського будівництва у Західній Європі була поширена інша будівельна система — стовпова, або як її ще називають ригелева, каркасна.[40]

Підлога в наземних житлах робилась із дошок, однак рядові селянські житла мали лише глиняні долівки. Дошки підлоги встановлювали на лаги. В одних випадках ці лаги ставилися прямо на землю, в інших — вони врубувалися в вінці зрубу між першим і другим, або між другим і третім вінцями.[41]

Зверху над житлом зводився дерев'яний дах на кроквах. Очевидно він мав плетену конструкцію, яка поверху обмазувалась глиною чи покривалась землею. Про те, що цей спосіб був поширений, засвідчує текст руського літопису, де йдеться про вбивство в Переяславі в 1095 р. половецького хана Ітлара. Ітлара закрили в "истобке," а потім "Вылезше на истобку, прокопаша верхъ, и тако... Итларя.. и дружину его всю избища."[42]

14. Хата (трикамерна з притулою), 1904, с. Печеніжин (Івано-Франківщина).

Основною метою влаштування земляного даху було збереження тепла і попередження пожеж. Очевидно, крім дерева, використовували і інші покрівельні матеріали. Як стверджує П.А. Раппопорт, під глиняно-земляним шаром часто робили прокладку соломи або очерету.[43]

Що стосується стелі, то її спорудження може бути прямо зв'язане з конструкцією печі. При опалюванні "по чорному," стеля, мабуть спорудувалась не завжди, оскільки при невисоких кімнатах дим заповнював би все приміщення, Разом з цим, вже в XII ст. в міських дерев'яних будинках зустрічалися печі з високими цегляними димарями.[44] А найновіші археологічні дані свідчать, що вертикальні стовпи при каркасній конструкції спорудження житла перев'язувались горизонтальними балками, здатними нести горище або міжповерхове перекриття.[45] Цілком можливо, що така ж горизонтальна балка, яка пізніше одержала назву "сволок" могла закріплюватися і на верхньому вінці зрубу — посередині стіни. Ця балка проходила уздовж приміщення і на ній перпендикулярно вкладалися розколоті колоди.[46] Саме для цього періоду характерною була конструкція дахів, коли на горизонтальну балку опиралися "півсохи," що підтримували дах. Ця конструкція зникла в XV ст.[47]

Безумовно, що такі конструктивні елементи житла, як покриття даху дранкою чи спорудження димарів в умовах класової диференціації могли зустрічатися тільки у феодальної верхівки.

Для опалення житлового приміщення і для господарських потреб в житлах споруджувалися печі двоякого роду: з каменя або глини. Найчастіше печі мали круглу форму, а перекриття — куполоподібну. Кілька шарів глиняної вимазки череней; які виявлено під час розкопок, свідчать про їх тривале використання.[48] В XII до XIII ст. переважали печі, виліплені з самого низу із глини. В обламках стінок таких печей простежуються відбитки каркасу з кілків або хмизу. Коли піч після будівництва випалювалась, каркас згорав і від нього залишались пустоти в обгорілій глині. Зовнішний діаметр печі становив 1 до 1,5м.. Висота 0,7 до 0,9м..[49]

Переважна більшість давньоруських жител опалювались "по чорному," тобто дим виходив через устя топки. Проте в археологічних розкопках жител XII до XIII ст. мають місце знахідки фрагментів глиняних трубок, які, можливо, є залишками димарів.[50]

Судячи з того, що вхід в напівзелянкових житлах XII до XIII ст. витримується на так строго, як в більш ранній період, можна вважати, що в таких житлах, крім дверей, почали використовувати і інші джерела світла — вікна, яким надається все більше значення.[51] При спорудженні стін для вікон залишали отвори. Для цього, на віддалі, рівній ширині вікон, ставили бруси з вирізаними пазами, куди вкладали гребені від плах.[52] У такий спосіб робили і прорізи для дверей.

Найдавніші житлові будівлі мали квадратні віконця з дерев'яною засувкою із середини, якою вікна і закривалися ("заволокувались")[53] Такі вікна одержали назву "волокні вікна."

Слід відзначити, що прослідкувати техніку спорудження житла на Івано-Франківщині в XIV до XVII ст. надзвичайно важко, оскільки зразків народного житла цього періоду практично не збереглося.[54] Разом з тим, відомо, що прийоми дерев'яного будівництва були однаковими і для хати, і для комори, і для дзвініці та оборонної башти.[55] В оснновних своїх конструктивних рисах рядове сільське житло мало чим відрізнялося від житла заможних верств, описи якого мають місце в архівах та літературі. Звичайно, що житло багатія відзначалося добротним матеріалом і ускладеною конструкцією, але в основі жилого комплексу була все ж таки хата. Потрібно підкреслити і те, що для Івано-Франківщини, особливо для гірських районів і підгір'я кінця XIX-початку XX ст., характерні архітектурно-будівельні прийоми, які зберегли багато архаїчних рис на основі яких можна простежити ті чи інші особливості будівництва в більш ранній час.

В період пізнього середновіччя основним будівельним матеріалом залишилось дерево.[56] При будівництві безпосередно на землю клали підвалини з товстих смолястих колод або з дуба. Фундаменти будували дуже прмітивні: під кути зрубу підкладали каміння так, що підвалини були підняті над землею всього на 1O до 2Oсм. (при рівному профілю місцевості). Стіни більшості будівель виводили у зруб з випуском. Зруб

збирали з колод та протес (брусів). Зруби в гірських та прилеглих до них районах переважно залишали відкритими з обох боків і тільки в середині житлового приміщення зрубаного з колод, стіни мазали глиною або тинькували.[57] В рівнинних районах стіни зрубу деколи обмазували глиною і білили а обох сторін. Щільне прилягання вінців зрубу між собою забезпечується точним притесуванням горизонтальних площин зрубин. Для теплоізоляції стін житлових приміщень між вінцями прокладали тонкий шар моху.

Зрубини на рогах будівлі зв'язували зарубками різних конструкцій. Їх виконанню надавало особливо значення, оскільки від якості зарубок значною мірою залежало довговічність будівлі. Тому народні майстри намагалися створити більш досконалі сособи наріжних з'єднань. Для зрубків із колод найпоширенішим було в'язання в "руські вугли." Це поняття охоплює три способи виконання врубок: "в обло," "в охлоп," та "в охряпку."[58] Використовували також врубки з чашками неоднакової форми — так звана "комбінована врубка," що є перехідною формою до врубок з прямокутними чашками ("облап," "простий замок із двостороннім вирізом") відомими в будівлях з початку XVI ст.[59]

Для стін з протес основною наріжною врубкою є, як і для зрубів з колод "в руські вугли," варіанти "в охлоп," та "охряпку."[60] Зруби з протес дали можливість застосовувати складні наріжні з'єднання "в угли" замками з прямими "потайними зубами," які були вже відомі з першої половини XV ст.[61], а з "наскісним потайним зубом" — з початку XVII ст.[62]

При значній довжині зрубу, щоб забезпечити його міцність, усунути викручування вінців, зруби кріпили між собою ще й тиблями. У будівлях, які зводили до середини XVIII ст. і в яких вінці мали значні розміри, на відстані приблизно висоти зрубини, від наріжного замка просверлювали в кожному вінці наскрізний отвір діаметром 2 до 3см., щоб погасити тріщину, яка при висиханні деревини поширювалась від замка.[63]

Над жилими приміщеннями, а іноді і над коморою бідували стелі — повали з протес. Сіни стелі не мали. Повал опирався на зруб стін та сволок.[64]

Посилення класового гніту знайшло відображення і на дальшому розвитку будівництва житла. Житло із зрубними стінами з часом належали тільки заможній частині населення. В рядових житлах використовувався різноманітний будівельний матеріал: хата виводилась зрубом, а сіни та комора були плетеними або закидними.[65] А найбідніші кріпосні селяни, особливо в районах де не вистачало лісу (Придністров'я), проживали в будівлях, плетених з лози і обмазаних глиною — так званих "глинянках" ("мазанках"). В таких же глинянках жили робітники і селяни, які працювали в XVI до XVIII ст. на рудниках.[66]

Цегла, відома ще з часів Київської Русі, в XVI до XVIII ст. теж була поширеним будівельним матеріалом. Однак з неї споруджували культові та адміністративні споруди, замкові укріплення.[67]

На території Галичини в дерев'яному житловому будівництві до XVII ст. переважаючим покрівельним матеріалом був гонт та драниця. Пізніше, з посиленням експлуатації селян зі сторони панівного класу, а також з постійним зменшенням лісів основним покрівельним матеріалом стає солома.[68] Покриття даху драницею збереглося на Гуцульщині.

Як засвідчують документи, широке використання соломи для покрівлі на Україні відноситься до XVI ст.[69] В цей період солом'яні дахи появилися і на території Галичини. Так, один із будинків, збудований під час заснування села Лопушанка на Бойківщині (1556 р.) був з круглого дерева і накритий соломою.[70] Не виключно, що для покрівлі даху будівлі використовували і комбінований спосіб. Про це свідчить опис корчми XVIII ст., де вказувалось, що вона "була вкрита соломою, а внизу на дасі два ряди гонтів."[71]

Житлові будинки мали як долівки, так і підлоги.

Дерев'яні підлоги побутували в гірських та пригірських районах, а на рівнинних — хіба що в панських будівлях. Підлогу стелили з протес та дощок по лагах. Лаги з колод або протес вкладали на виступи підвалин або просто на глиняно-рівний підсип, який доходив майже до верху лаг.[72]

Опис старої корчми на Бойківщині другої половини XVIII ст. дозволяє в деякій мірі визначити конструкцію дверей та вікон. "Ця корчма тесаного дерева, під соломою. До сіней вели двері на дерв'яних завісах. З сіней такі самі двері вели до кімнати з трьома вікнами в дерев'яних рамах..."[73] Як стверджує Е.Є. Бломмквіст, в старовинних хатах України робила двері, верхні кути яких були зрізаними, так що двері отримували неправильну шестикутну форму. Двері в давнину навішувались на "бігунах."[74] Такі двері в гуцульському будівництві збереглися ще і на початку XX ст. Зроблені з дощок, вони повертаються на колі, що ходить в кичках.[75] Двері закривалися на дерев'яний засув.[76]

В сінях будинків робили віконні отвори, які спершу були дуже малі і називались "визорами" — "щоб чорт не вліз, а через які людина може визирнути."[77] Розміри вікон до початку XIX ст. складали від 23x23 до 35x35см...[78]

Шведський посол К. Гілденбрант, який в 1656-1657 роках подорожував по Україні, відзначив, що "вікнами служили рами, обтягнені шкірами. На ніч їх знімали, а отвір засували дошкою — "засувом."[79] Звичайно, в цей період для вікон використовувалось також і скло, яке відоме на Русі з XIII ст.,[80] але воно було дорогим і практично недоступним для бідних верств населення. До кінця XVIII ст. замість скляних шибок використовувалися міхурі тварин.[81] Не було скляних шибок і в житлах робітників та селян, що працювали на рудниках, замість них застосовували солом'яні в'язки. Інколи папір, яким закривали вікна на ніч, а в зимку круглодобово від

холоду.[82] Віконні отвори закривалися переважно дерев'яними засувами на всій території України, в Росії та Білорусії.[83]

Основна маса селянських жител опалювалась "по чорному." І тільки більш заможні селяни споруджували напівкурні печі, з яких дим виводився у сіни і розходився по горицу. З XV ст. в будинках феодалів споруджується "комин" — димохід, який виводився до даху.[84] На Гуцульщині і Бойківщині курна піч збереглася місцями до початку XX ст. Така ж піч, подекуди, ще зустрічалася в другій половині XIX -на початку XX ст. і в рібнинних районах Галичини (в житлах бідняків).

В описанні К. Гілденбранта знаходимо: "Коли затоплювали піч, дим валував крізь отвір у стелю."[85] Цей отвір ("димник," "возниця") мав форму квадрата чи прямокутника розміром ,3Ох,3О, до ,3Ох,4Ом. і закривався зі сторони горища дверцятами.[86]

При спорудженні курної печі закопували в землю чотири стовпці заввишки 1О до 2Осм.. На них клали підпечини з брусів, а зверху стелили повал з протес. Іноді вкопували один стовпець під перехрестя підпечин, а протилежні їхні кінці зарубували у стіни. На підпечини вкладали оцупки з товстих дошок, скріплених між собою на чопах та зарубаних у вінцях стін. На повал до рівня оцупків насипали глину з домішкою каміння і ущільнювали її. Посередині основи клали товсту коротку колоду, яку засипали глиною і також ущільнювали. Після цього дерв'яну колоду випалювали, яка вигораючи, випалювала глину. Після вигорання отвір вичищували і печі надавали потрібної форми: 42 до 58 завширшки і 81 до 92 завглибки. В такій печі випікали хліб, а для приготування їжі розкладали вогонь біля гирла. Дим з печі йшов у хату, збирався густим шаром під стелею і виходив через відхилені двері та отвір у стіні над піччю або через "возницю."[87]

Щоб у хаті було тепло, як правило, споруджувалися невисокі двері, маленькі вікна, низька стеля. Цій меті служила також і призьба. В зимовий час вона захищала від холоду й сирості. Призьбу влаштовували переважно тільки з боків жилого приміщення. Для спорудження призьби приблизно на відстані до півметра від хати вкопувалися стовпчики до 4Осм. з пазами, в які закладали бруски. Бідніші селяни замість дерев'яної стінки робили пліт з лози. Відгороджений таким чином простір закладали землею. Щоб не гнили нижні вінці зрубу, господарі на літо іноді розкидали призьбу.[88]

На протязі ряду століть селянські двори вели натуральне господарство, через що весь уклад життя, побутові умови селянства змінювалися дуже повільно. Тому так само повільно змінювалося і житло. В XIX і навіть на початку XX ст. в конструктивних прийомах будівництва народного житла збереглися дуже старі, навіть архаїчні риси, властиві житлу глибокої давнини.

Підтвердженням цьому служить курна бойківська хата, збудована в 1812 році, яка відображає рівень житлового будівництва і побутової культури

селян у першій половині XIX ст. Вона побудована з смерекового дерева, обтесаного з чотирьох боків. Бруси з'єднані на кутах "в обло." Вікна дуже маленькі, але мають пристосування для їх відкриття. Вздовж усього будинку з фасадного боку розташована галерея. Будівля покрита соломою. Дах чотирисхилий, дуже високий і крутий. Зруб на одну третину зверху закритий стріхою, яка спеціально продовжена з метою його захисту від опадів,...піч у хаті зроблена без димаря.[89]

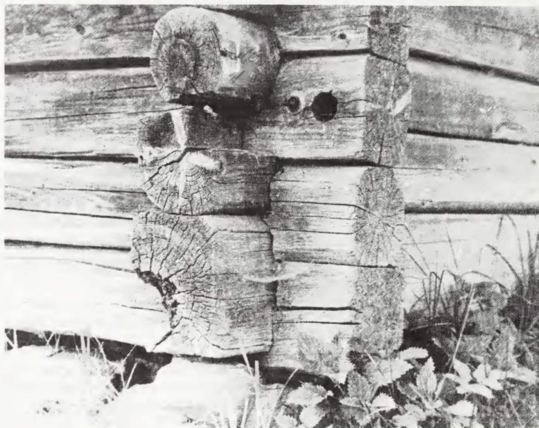

15. Кут зрубної хати, 30-і рр. XX ст..

Застосування різних конструкцій стін залежало, головним чином, від виду будівельного матеріалу, з якого вони споруджуються. В XIX-на початку XX ст. основним будівельним матеріалом, як і раніше, залишалась деревина. Однак, якщо в гірських і прилеглих до них районах панівною була зрубна конструкція, то в значній частині лісостепу України поряд зі зрубною поширення набула і стовпова техніка,[90] при якій простір між стовпами зароблявся деревом і глиною в різних конструктивних варіантах.[91]

Якщо раніше зрубні житла будували з дерв'яних колод, пластин, брусків, то вже з XIX ст. з метою більш доцільного використання деревини застосовувалися колоті або пиляні пластини, плоский бік яких був

повернутий в середину будинку.[92] Тільки на Гуцульщині та Бойківщині, а місцями і на суміжах з ними територіях продовжували будувати з кругляків.

Нродні майстри приділяли велику увагу якості будівельного матеріалу, для чого заготовляли деревину хвойних порід, найчастіше смереку, а з листяних — рідко дуб та бук. Заготовляли дерево взимку та ранньою весною, бук — в першій половині травня. Народна традиція забороняла рубати дерево в період його росту, оскільки воно швидше псувалось, зокрема заводився шашіль. Зрубане дерево очищали на місці зрубу від сучків, розрізали на потрібну довжину.[93]

Велику увагу приділяли вибору місця будівлі, традиції і вірування пов'язані з цим, що беруть свій початок а глибокої давнини, збереглися ще на початок XX ст. Хату не ставили там, де проходила дорога або стежка.[94] Щасливим місцем вважалось те, на яке лягає відпочивати худоба. Таким чином підкреслювалась ідея статики, спокою, постійності, що мало важливе значення для загального влаштування житла.[95]

Хату зводили при допомозі слідуючих інструментів і знарядь: "барди, топора (широкого знаряду подібного до сокири; бардою тещуть бруси); сокири, гиблів, лавки (се до 1 м довгий, обгибльований гладко і в чотири вироблений кавалок твердого дерева з ножем посередині, як у гибли; лавкою вимірює стельмах, чи дерево гладко обгибльоване; як пустить лавку по протесі, зараз пізнасть, де є на нім горбок); долотів, цьонглів (кліщів), пили трацької (на два робітники), до різання протестів, відрізування грубих куснів дерева, кросневої пилки в рамцях на одного робітника, клямрів, шнура, каламаря, з углем розведеним водою і ваги."[96]

16. Зрубна хата, 1920, с. Слобода (Івано-Франківщина).

Нижні вінці — підвали — які особливо зазнають атмосферної вологи, як і раніше, з найбільш міцних порід деревини — дуба або смолостих колод. Підвалини, щоб вирівняти у горизонтальній площині, укладали на каміння. В Придністров'ї та Прикарпатті, де було менше дерева будували житла без фундаменту. Нижні вінці зрубу клали на вирівняну землю, а стовпи (при стовповій конструкції) закопували в землю.[97]

Зруб збирався, як правило, частинами, по 4 до 5 вінців, які старалися ставити поближче до місця будівлі. Підготовлені частини зрубу просихали деякий час для того , щпб вінці осіли і щільніше прилягли один до одного. Після цього, тимчасово зібрані частини зрубу розбирали і складали в відповідному порядку в новому постійному зрубі. Для утеплення між зрубинами прокладали мох, а стіни обмазували глиною.[98]

Для жител середніх розмірів при такій конструкції йшло до 4О стовбурів.[99]

Такий спосіб був характерний також для Українського Полісся,[100] Білорусії,[101] Прибалтики,[102] Швеції,[103] Новергії,[104] Фінляндії.[105]

Крім відомих раніше з'єднань, для зрубів починають застосовувати також наріжні "риб'ячий хвіст," з випуском. На Гуцульщині ці зарубки стали відомі лише з XIX ст., а широкого застування набули з початку XX ст.[106]

З другої половини XIX ст. застосовують і врубки без випуску: "риб'ячий хвіст," "канюк з відкритим прямим зубом," "канюк з відкритим наскісним зубом."[107]

Зруби з протес і брусів на Гуцульщині та Бойківщині з внутрішної сторони житлового приміщення "гемблювали." Такі стіни і стелю не білили, а тільки мили. Гуцули називали таку хату "гиблена хата," "мита хата." Стіни з колод всередині житлової камери мазали глиною, а потім білили. На Гуцульщині зустрічаються випадки, коли стіни з протес теж білили.[108] А оскільки в горах не завжди є вапно, то для цього використовували також голубу сланцеву глину.[109]

Розміри зрубів залежали від будівельного матеріалу; довжина визначала площу внутрішного приміщення, а число вінців — висоту будівлі. Найчастіше вінців було 1О до 12, і стіна при цьому мала 2,5 до 2,8м..

Народні зодчі ніколи не збільшували довжину вінців шляхом нарощування. Якщо потрібно було зводити велику будівлю, то прибудовували кліті одна до одної через стовпи ("слупи," "баби").[110] Хата із зрубною конструкцією стін відзначалася своєю довговічністю.

В XIX на початку XX ст. хату зводили 2 до 3 сільські майстри, на допомогу яким іноді скликали сусідів — "толоку." Починали будівництво в вівторок, четвер або суботу оскільки ці дні вважалися щасливими.[111] На Гуцульщині в перший день зводили тільки підвалини — "основини,"

після чого пригощали майстрів і сусідів. Марко Черемшина в новелі "Основини" замальовує картину початку будівництва хати: "Чотири підкотини вже закопані і вже двигають на собі підвалини, що майстер Никифір обтесав, а на краях поробив їм замки, тільки ще не позакладав одні в другі і не збив кілками."

Серед зазначеного під хату місця стоїть на прикільнях накритий скатертою стіл..."[112] Такий же звичай побутував і в бойків.[113]

В рівнинній частині Галичини теж іноді зустрічалися хати гуцульського типу. Досить багато було їх у пригірських районах. Їх будували майстри-гуцули, або ж господарі купляли у гуцулів хату, розбирали її, перевозили до своєї оселі і знову складали.[114]

В XIX і особливо на початку XX ст., в зв'язку з значним виснаженням лісових ресурсів, як наслідком хижацької експлуатації лісів капіталістами, широко вивозу лісу на західні ринки,[115] відсутністю раціонального ведення лісового господарства, що призвело до дорожнечі лісоматеріалів, зрубна конструкція починає поступатися стовповій. Провідним матеріалом стін житла всього українського лісостепу стає глина, поклади якої були великі і видобуток доступний, у поєднанні з деревом.[116]

Стовпова конструкція виступає у багатьох варіантах, які різняться більшою або меншою наявністю дерева і способом його поєднання з глиною. Каркас складається з ряду стояків (слупів), закріплених на кутах підвалин та в проміжках між ними, які з'єднювалися обв'язкою ("оціп," "зруб," "платви"). У стояках роблять вертикальні пази, в яких закріплювався заповнювач каркасу. Для цього коротку деревину ("закидка") укладали горизонтально між двома сісідними стояками. Саме така стовпова конструкція "в закидку з брусів" була найбільш поширеною, в прикарпатській частині Івано-Франківщини до кінця 3О-их років XX ст., а в дерев'яному будівництві зустрічається і сьогодні. У 2О до 3О-их роках будівництво "в стовпи" теж набуло поширення в карпатських горян.[117]

Як правило, каркасні стіни штукатурили.[118] Для цього в стінах просверлювали невеличкі отвори, в які забивали дерв'яні кілки ("клинці"), після чого штукатурили внутрішню і зовнішню поверхню стін глинянимвальковим розчином і білили.[119] З появою цвяхів з кінця XIX ст., до дерев'яних стін прибивали тонкі довгі відщепи, що одержало назву "ліскування" і зверху штукатурили.[120]

Часто каркас заповнювали ретельно припасованими один до одного дерев'яними брусками і тоді каркасна стіна якістю не поступалася перед рубленею.[121]

Як відзначала Е.Є. Бломквіст, на території Івано-Франківщини глиняновальковий спосіб будівництва комбінує з фахверковим, тобто будували дерев'яний каркас стін із вертикальних стовпів, поперечних і навскісних і заповнювали простір між ними глиняними вальками.[122] Про широке застосування в рівнинних районах фахверкового способу говорить і Р.

Кайндль.[123] Стовпова конструкція "в закидку" із шаром глини була поширена в прикарпатській і особливо, придністровській частині Івано-Франківщини, тобто районах, де запаси лісу були обмежені. Нерідко колоте дерево чергувалося з двома-трьома широкими рядками вальків — це так звана конструкція "з вальками і прокладкою дерева." Такий же спосіб був поширений і на Поділлі.[124]

Для виготовлення глино-вальків використовувалась м'ята глина вперемішку з соломою. Ці вальки робили також з намулу, чи навіть з вуличного болота.[125] У глину, як правило, додавали трохи піску для зниження масності. Заготовляли глину з осені, щоб вона трохи намокла і померзла. Глиняна маса вважалася нормальною лише тоді, коли добре відставала від рук. Виготовлені вальки просихали і лише тоді клалися в стіни.[126]

Стіни також виводили з дубових чи іншого матеріалу стовпів, поставлених вертикально. Їх могло бути до 2О штук при одній стіні. Ці стовпи (коли) ставилися на відстані 1/6 до 1/4 ліктя один від другого і зароблялися вальками.[127] За браком дерева і відповідно високими цінами на нього в рівнинних районах Галичини був поширений своєрідний варіант каркасної техніки — "стіни на стовпах з кіллям, обплетених горизонтально хворостом," так звані "кільові стіни." Між основними стовпами каркасу безпосередньо в землю вздовж стіни на відстані 15 до 2Осм. одне від одного вбивали кілки з граба чи іншого дерева, які щільно переплітали вербовим гіллям. Потім з обох боків одержаний каркас обмазували глиною. Про широке побутування хат з такою плетеною конструкцією стін на території сьогоднішніх Тлумацького, Городенківського, Снятинського та Коломийського районів вказували Р.Ф.Кайндл[128] та О. Кольберг.[129]

Така глинянка коштувала в кінці XIX ст. 6О до 8О ринських, в той час, як вартість дерев'яної хати складала до 2ОО ринських.[130]

На Поділлі та південних районах України в цей період були поширені також глино-валькові та безкаркасні — глинобитні і глинолитні стіни.[131] Очевидно, що вони зустрічалися і в придністровській частині Івано-Франківщини.

Каркасні будинки з глиноплотовою конструкцією з початку XIX ст. і в більш пізній час були поширеними в бідняцьких господарствах західних і південних слов'ян, наприклад в Югославії. Українські переселенці з Карпат, які поселилися на території Боснії та Славонії теж виводили житлові будинки з використанням каркасної техніки, переплітаючи кілки, закопані вздовж стін, гілками верби або очеретом і обмазавши назовні і з середини глиною.[132] Заможні верстви будували житла з дерев'яних матеріалів — рейок, кусків дерева, обтесаних дошок з допомогою каркасної конструкції.[133]

На початку XIX ст. ще побутувала стеля на одному сволоку, що йшов вздовж гребеня. Пізніше зустрічаються два-три сволоки які йшли

паралельно, або ж два сволоки , покладені навхрест. В другій половині XIX ст. найпоширенішим стає такий тип, коли на один нижній сволок (головний) клали два-три верхні сволоки. Нижний сволок, як правило, був прямокутний розміром 15 x 2Осм. або й більше. Він врубувався в верхні вінці зрубу або платви таким чином, щоб його кінці виходили назовні в передній і задній стінах хати. Верхні — квадратні або ж близькі до квадрату (1Ох1О до 14х14см.).[134] Зверху на сволоки, перпендикулярно до них і паралельно головному, настиляли протеси або дошки і обмазували їх глиною. Між стелею і головним сволоком утворювався простір, який використовувався для дрібних речей домашньої утварі, які тут зберігалися.

Для виготовлення стелі над коморою, як правило, використовували матеріал гіршої якості. Частіше виплітали з лози і майже ніколи не мастили зверху глиною, оскільки не було потреби утеплювати. Таке конструктивне вирішення було характерне для багатьох районів України.[135]

В бідняцьких хатах сволок замінювали балками меншого перетину, а стеля робилася з дилиння та глини.[136]

Спорудження житла бідному селянству давалось дуже важко. Це яскраво відображено у новелі В Стефаника "Палій." В новелі розповідається, як бідний селянин Федір "носив дошки на плечах з міста, відробляв старі сніпки, що взяв на стріху, і заробляв гроші то на вікна, то на двері. Два роки минуло, заки поклав хату. Хатина маленька, непоказна між другими хатами."[137]

Основним конструктивним елементом даху в другій половині XIX-на початку XX ст., як і раніше, були крокви (кізли).[138] В залежності від розмірів хати кількість крокв була різною. Великі хати мали 7 або 8 пар кізлів в будові, малі 4 або 5 пар.[139] Своїми кінцями кізли опиралися на поздовжні платви або верхні вінці зрубу. Щоб прилягання було щільними, на кінцях крокв робилась зарубка. Кожна пара кізлів з'єднувалась зарубуванням способом "у півдерева" або забивалась дерев'яними кілками — тиблями, а з кінця XIX ст. — цвяхами. Кутові крокви спирались на стіну у місці перехрещення поздовжньої платви з поперечною або ж на випуск поздовжньої. Вгорі своїми вершинами вони з'єднувалися з поперечною парою крокв, утворюючи своєрідну піраміду. Поверх крокв набивали поздовжніми паралельними рядами довгі тонкі жердини — лати. До лат кріпилося покриття.[140]

На Гуцульщині і Бойківщині споруджували чотирисхилі дахи на кроквах з бантинами, які закріплювали "врубкою" або "в півдерева."[141]

В рівнинних районах на Галичини та на Бойківщині крокви кінчалися на платвах. Нижчі кінці крокв у гуцульському будівництві зарубували в платви з випуском на 15 до 45см.. Крайні пари крокв відсували від осей причілкових стін всередину на О,9 до 1,8м.. Бантини кріпили врубкою і тиблями приблизно на третині висоти від гребеня даху. У високих дахах кріпили і дві бантини: нижню — на половині висоти даху, а верхню — у

верхній четвертині висоти. До бантин крайніх пар кроків закріплювали крокви причілків, які робили вгорі бокових схилів дахів.[142]

Причілки даху в гуцульському будівництві йшли похило від стріхи (нижної частини даху) аж до гребеня, але приблизно в 2/3 його частини вони вже ломились і далі йшли прямовисто до буркниці (місце з'єднання з гребенем), внаслідок чого утворювалась частина причілка у вигляді трикутника,[143] яку закривали шалівкою. Ці ламані причілки, згодом, лягли в основу будівництва так званих "ламаних дахів," які широко побутують на Івано—Франківщині сьогодні.

На випущені за обріз платви кінці кроків на Гуцульщині влаштовували піддашки або ганки.

В XIX-на початку XX ст. на Івано-Франківщині залишається переважаючим дерев'яне і солом'яне перекриття. На Гуцульщині найпоширенішим був побій даху драницями. Гонтом покривали тут лише культові споруди. Дахи покривалися рядами драниць, ідуче зверху вниз від гребення до стріхи. У пази вінця, прикріпленого в гребені даху, заганяли два шари драниць. Під драниці верхнього шару заганяли драниці нижнього, і так до кінця. Нижні кінці драниць притискали ярмом, жердкою або кілочками — так званими "гонталями."[144]

В придністровській та прикарпатськой частині Буковини, Івано-Франківщини, а також на Бойківщині основним покрівельним матеріалом була солома. Навіть попівські чи війтівські будівлі зрідка покривались драницею чи гонтом.

Існує два способи покриття даху соломою: розстеленою соломою та зв'язаними сніпками. На Івано-Франківщині переважало перекриття зв'язаними сніпками. Пошивати починали з нижнього краю даху, прив'язуючи до передостанньої лати найгрубші сніпки — так звані "китиці" ("кички"). Всі інші ряди до самого гребеня викладали "куликами." Різниця між куликами і китицями полягає в тому, що перші зв'язуються ближче до колосся ("у волоті"), а другі — з протилежного кінця ("у гузирі"). Китиці прив'язували до лат колоссям ("волотом") вгору, а кулики — колоссям до низу. При цьому робили так, щоб колосся першого ряду куликів покривало гизурі першого ряду китиць, колосся другого ряду куликів покривали гузирі другого ряду китиць і т.д. На рогах даху знову пришивали китиці, утворюючи уступи — "сходинки." Знизу солом'яна стріха підбивалася дерев'яною дощечкою. Такий спосіб покриття даху соломою був характерний для всієї Правобережної України.[145]

Найбільш декоративно виглядала стріха, пошита суцільно сходинками ("карбами," "стріхачами"). Але цей вид пошиття вимагав у півтора рази більше соломи: якщо на рівну стріху йшло близько 2О кіп, то на пошиття стріхи карбами необхідно було понад 3О кіп. Але така стріха зберігалася у півтора-два рази довше, тобто понад 5О років.[146]

Звичайно, що пошиття даху сходинками було можливе лише для заможньої верстви сіїського населення.

Солом'яне покриття було основним на всій території України, а також в росіян та білорусів.[147] Покриття соломою було поширеним на території Югославії, переважно в більшій частині Польщі, Чехії, Словаччини до кінця XIX-початку XX ст.[148]

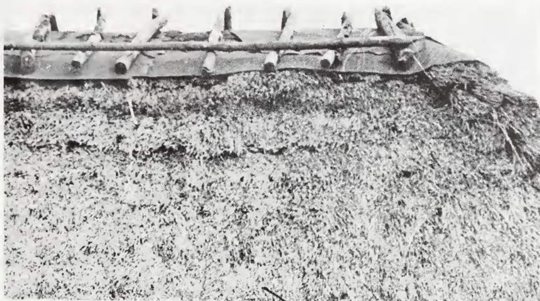

17. Гребінь солом'яного даху, поч. XX ст., с, Ревно (Буковина).

Верх даху ("гребінь," "верх") натоптували мервою, понад неї прокладали відходи з конопель чи льону ("клоччя") і все закривали сніпками та притискували зв'язаними попарно "кізлинами," "рогачами," "півзенем." На Бойківщині гребінь покривали також дашком з драниць чи гонтів, під якими сніпки притискалися кругляками.[149] Драницями та гонтом тут часто покривали також острішки — перекриття піддашків. Причому короткі драниці, як і гонти, набивалися знизу вверх по одинарних латах. Цей спосіб покриття принципово відрізняється від гуцулького покриття зверху вниз по спарених латах, що вказує на більш пізне проникнення драниць на Бойківщину.[150]

Солом'яні дахи, як і гуцульські, покриті драницями, були конструктивно слабкими. Однак дим, що розходився по горищі від печей без димарів підігрівав дах і сніг швидко сповзав з крутих схилів, не загрожуючи зайвою вагою.

Більшість солом'яних стріх не мали димарів, хіба що на причілках під гребенем невеликі отвори. Такі отвори іноді влаштовували посередині гребеня. В дахах, покритих гонтами та драницями, димарі робили на схилах даху або в гребені.[151]

18. Хата під черепицею, 1932 р., с. Сопів (Івано-Франківщина).

З розвитком капіталізму, особливо в 2О до 3О-их роках XX ст., на селі з'являються нові види покрівельного матеріалу: бляха, черепиця. Однак селянство, природно, не мало змоги придбати ці дорогі матеріали. Їх і далі замінювали традиційні — драниця, гонт, солома. Лише в заможніх верств населення будинки були накриті бляхою та черепицею.[152]

Житлові будинки другої половини XIX до 3О-их років XX ст. мали як долівки, так і дощаті підлоги. Підлоги переважно зустрічалися на Гуцульщині. На відміну від своїх навколішних сусідів, гуцули здавна прагнули настеляти дерв'яні підлоги. Для цього на підвалини клали лігарі (бруски), а поверх них настеляли поміст з гебльованих тертиць (дощок), засипавши уперед місце поміж лігарями глиною чи камінням.[153]

Двері в хатах робили з широких товстих дощок в одне полотнище. Сінешні двері з дерев'яними замками встановлювали на бігуні. Замок складався із зубчастої засувки з дерева, яку можна відсувати на внутрішній стороні дверного косяка і стіни. Для цього в просверлений вище засувки отвір вставляли дерев'яний (або залізний) ключ, що мав рухому коротку "борідку," завдяки якій і відчиняли замок.[154] В другій половині XIX ст. появляються металеві клямки. Дбаючи по особливу міцність вхідних дверей, заможні гуцули виготовлювали їх з тису, додаючи до дерев'яних замків металеві запори.[155]

В багатьох селянських хатах Івано-Франківщини не було взагалі замків у дверях, ще навіть у 3О-их роках XX ст.. І двері закривали тільки на звичайну клямку. Коли вся родина йшла з дому на цілоденну працю на

поле, такі двері, звичайно ж не замикали. На знак, щов хаті нема нікого, клали на вхідні двері, навспіль коромисло або палицю. Це був знак, що "нема нікого вдома."[156]

Крім вхідних дверей, які відкривалися всередину, у гуцульському будівництві за звичаєм прибудовували також з зовнішньої сторони маленьку хвіртку, зроблену з лат, яка відкривалася назовні. Ця хвіртка не пускала в хату птицю, свиней, овець, коли літом двері будинку були відчинені.[157] Така ж хвіртка побутувала інколи і в рівнинних районах Івано-Франківщини.[158]

Ширина сінешних дверей становила 0,7 до 0,8м.. Висота — 1,3 до 1,5м.. Розміри хатних дверей були дещо більшими, але по висоті майже не перевищували, 1,6 до 1,7м.. В комори і притули двері були ще меншими. На протязі XIX-початку XX ст. вікна значно змінилися. Так, відомі раніше волокові вікна в другій половині XIX ст. зустрічалися хіба що як в коморах. Розміри хатніх вікон становили від 45x45 до 40x65см.. Рамки заповнювались чотирьома, пізніше шістьма маленькими шибками.[159] Іноді із зовнішнього боку вікон прилаштовували одностулькові або двостулькові віконниці.[160]

В 20 до 30-их роках XX ст. двері і вікна робили дещо більших розмірів.[161]

З середини XIX ст. в придністровській та прикарпатській частині Івано-Франківщини поширюється "вариста піч" яка за конструкцією належить до перехідного типу печей від "курної" до "білої" — з виходом диму через димар-комин на вулицю.[162]

Варисту піч в переважній більшості робили з глини. Спочатку ущільнювалася, спеціально підготовлена для печі своєрідна платформа ("під") — близько одного метра заввишки і півтора метра завширшки. Верх змащували тонким шаром глини. Далі, лишивши місце для припічки, починали виводити саму піч. Для цього вдавалися до каркасного способу або ж, наприклад, посередині платформи ставили мішок, щільно набитий половою і зверху продовжували насипати глину, до потробних розмірів печі. Після цього каркас чи полову випалювали (або забирали геть), а отвір, що лишився і був "варистою піччю." Всередині її виструнгували заступом та вимащували глиною.

Вздовж балки ("сволочка") встановлювали зігнуті дугою прути ("каблуки"), кінці яких встромляли в глину. Каблуки переплітали соломою, тонкою лозою або обкладали кам'яними плитками, а зверху обмащували глиною. Коли склепіння просихало, вкладали стінки печі глиною, а з початку XX ст. уже й цеглою. В передній стіні залишали отвори, куди закладали дерев'яні бруски ("п'ятики") для утворення чотирокутної рами — основи комина, які викладали з глини (пізніше з цегли), і який до верху поступово звужувався. У нього вставляли змащено глиною плетену трубку, що спрямовувалась до стіни, в якій робився отвір для виводу диму в сіни. Простір між комином і стіною сіней мав назву "закомник"

або "запічок." Заглиблення в поді під припічком, де викладали одну або дві дерев'яні полички для горщиків, називали "підприпічок." Такі ж печі зустрічалися і на Поділлі.[163]

В XIX-на початку XX ст. напівкурна піч була поширена на всій території України. Як в українців, так і в росіян і білорусів за своєї конструкцією піч була майже однаковою.[164]

В 2О до 3О-их роках XX ст. набули поширення цегляні комини, в результаті чого змінився і зовнішний вигляд печі. Піч стала меншою, з глиняної вона почала перетворюватися в цегляну, а з "чорної" — в димовивідну.[165] Одним із перших видозмін було виділення груби, яка виконувала обігрівальну функцію. Початок цьому процесу поклала нова конструкція лежанки, яка дістала окрему топку. Це сприяло більш заощадливому вживанню палива і раціональному використанню печі.

Наступний етап — виділення функції приготування їжі за рахунок вбудови в лежанку плити. При наявності плити грубу змогли відокремити і ставити паралельно або перпендикулярно до печі, об'єднуючи з нею лише домоходом. У подальшому відділена від печі груба одержала окрему топку і димохід. Так відбувалася еволюція печі і інших районах України.[166]

Слід відзанчити, що житла найбідніших верств населення, особливо в Карпатах, у 2О до 3О-их роках XX ст. ще опалювалися "по чорному."

Безперервний процес роблення земельних ділянок і зубожіння селян в умовах капіталізму позбавляли їх можливості дбати про поліпшення житлово-побутових умов. Лише крайня необхідність змушувала селян будувати житло. Здебільшого хата служила двом-трьом поколінням.[167]

Розглянувши конструктивно особливості та розвиток будівельної техніки на Івано-Франківщині, треба підкреслити, що вони беруть свій початок із східно-слов'янської культури. На поселеннях липицької культури, культури карпатських курганів та черняхівської культури наземна частина жител споруджувалась, як правило, за допомогою глинноплотової конструкції. Уже в другій половині I тисячоліття н.е. тут були поширені будівлі з стовповою та зрубною конструкцією стін. Порівняно швидкі темпи розвитку домобудівництва в давньоруський час пояснюється розвитком і еволюцією продуктивних сил та загальним будівельно-технічним прогресом. Рівень будівельної техніки у східних слов'ян зовсім не поступався техніці населення Західної Європи. Однак спустошливі набіги монголо-татар були причиною гальмування розвитку матеріальної культури в прикарпатців та буковинців.

Житлове будівництво за часів чужоземного поневолення і кріпосницьких порядків розвивалося дуже повільно, що пов'язане перш за все з натуральним способом ведення господарства. Будівельна техніка цього періоду продовжувала давньоруські традиції. Слід відзначити. що в цей період формуються гуцульські та бойківські поселення, в будівельній

техніці яких появилися певні відмінності, пов'язані з наявністю тих інших будівельних матеріалів.

На особливості будівництва житла наклала свій відбиток класова диференціація на селі, яка особливо посилалась в період капіталізму. Як правило, житло панівних класів будувалося з матеріалу кращої якості, воно було довговічнішим. В той же час бідняцьке населення придністровської та прикарпатської частини Галичини проживало в хатах-глинянках.

З розвитком капіталізму поруч з традиційними будівельними матеріалами — деревом, глиною, соломою появляються нові: цегла, череп, бляха, цемент, виробництво яких значно зросло в міжвоєнний період. Однак рядове селянство придбати ці дорогі будівельні матеріали не мало змоги, їхні нужденні житла служили двом-трьом поколінням.

Таким чином, використання матеріалу та розвиток будівельної техніки на протязі досліжуваного нами періоду зумовлювалося соціально-економічними, політичними та географічними факторами.

Потрібно також відзначити, що в спорудженні житла на Івано-Франківщині і Буковині другої половини XIX до 30-их років XX ст. знаходимо багато спільних рис з конструкцією житлових споруд та будівельною технікою інших регіонів України. Воно має аналогії в сільському будівництві країн зарубіжної Європи.

ПРИМІТКИ

1 Вакуленко Л.В. *Пам'ятки підгір'я Українських Карпат...*-с.9.

2 Там же, с.12. *Населення Прикарпаття і Волині...*-с.17, 66.

3 Вакуленко Л.В. *Пам'ятки підгір'я Українських Карпат...*-с.12.

4 *Населення Прикарпаття і Волині...*-с.65.

5 Там же, с.66.

6 Вакуленко Л.В. *Пам'ятки підгір'я Українських Карпат...*-с.14.

7 *Населення Прикарпаття і Волині...*-с.17, 66.

8 Вакуленко Л.В. *Пам'ятки підгір'я Українських Карпат...*-с.14.

9 Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини. -с.52.

10 Там же, с.51.

11 Там же, с.52.

12 *Археологія Української РСР*. В 3 т. -Т.2. -Київ: Наукова думка, 1971. -с.16.

13 Данилюк А.Г. Народні будівельні традиції. -с.8О.

14 Типы сельского жилища...-с.141, 142.

15 Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини. -с.56.

16 Там же.

17 Там же.

18 Там же.

19 Нечитайло В. "Еволюція житлового будівництва за роки Радянської влади в Глушівцях на Поділлі." *Народна творчість та етнографія* -1972. № 3. -с.37.

20 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.119.

21 Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини. -с.56-57.

22 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.119.

23 Там же, с.114.

24 Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини. -с.58.

25 Там же.

26 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.12О.

27 Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини. -с.57.

28 *Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період).* -Київ: Держвидав літ. з будівництва і архітектури УРСР, 1957. -с.17.

29 Новосельцев А.П. "Восточние источники о восточних славянах и Руси." *Древнорусское государство и его международное значенме.* -Москва,, 1965. -с.389.

30 Там же, с.391.

31 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.116.

32 Там же, с.130.

33 Там же, с.131.

34 Данилюк А.Г. Народні будівельні традиції. -с.81.

35 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.131.

36 Данилюк А.Г. Народні будівельні традиції. -с.81.

37 *Архиология Украинской ССР*: в 3 т. -Т.3. -с.347.

38 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.131.

39 *Архиология Украинской ССР*: в 3 т. -Т.3. -с.345.

40 *Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період)*. -Київ: Держвидав літ. з будівництва і архітектури УРСР, 1957. -с.201, 202.

41 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.132

42 *Повесть временных лет*. -Часть первая. -с. 149.

43 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.145

44 Бломквист Е.Є. Крестьянские постройки. -с.87.

45 *Архиология Украинской ССР*: в 3 т. -Т.3. -с.345.

46 Данилюк А.Г. Народні будівельні традиції. -с.81.

47 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.70.

48 Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки...-с.5..

49 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.126-127.

50 Там же, с.132.

51 Там же, с.144.

52 Данилюк А.Г. Народні будівельні традиції. -с.81.

53 Там же.

54 Приходько Н.П. Некоторые вопросі истории жилища...-с.247.

55 *Нариси історії архітектури*. -с.203.

56 Приходько Н.П. Некоторые вопросі истории жилища...-с.247.

57 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.88-89.

58 Там же, -с.89-90

59 Там же, с.90.

60 Там же, с.91.

61 Там же, с.91-92.

62 Там же, с.9О2

63 Там же, .-с.96.

64 Там же, с.69.

65 Приходько Н.П. Некоторые вопросі истории жилища...-с.252.

66 Стрішенець М.М. Соціальний стан, господарство і житло...-с.65.

67 Приходько Н.П. Некоторые вопросі истории жилища...-с.252.

68 Там же, с.254.

69 Там же.

70 Гошко Ю.Г. Населення Українських Карпат...-с.145.

71 Там же.

72 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.7О

73 Гошко Ю.Г. Населення Українських Карпат...-с.149

74 Бломквист Е.Є. Крестьянские постройки. -с.13О.

75 До вертикального кола прикріплювалися двері, які поверталися в спеціальних дерев'яних навісах - кичках.

76 Могытіч И. "Жилые и хозяйственные постройки на полонинах Гуцульщины." *Карпатский сборник.* -Москва,: Наука, 1972.

77 Гошко Ю.Г. Населення Українських Карпат...-с.151.

78 Народна архітектура Українських Карпат...-с.7О

79 Приходько Н.П. Некоторые вопросі истории жилища...-с.257.

80 Бломквист Е.Є. Крестьянские постройки. -с.122.

81 Гошко Ю.Г. Населення Українських Карпат...-с.151.

82 Стрішенець М.М. Соціальний стан, господарство і житло...-с.66.

83 Бломквист Е.Є. Крестьянские постройки. -с.123.

84 Приходько Н.П. Некоторые вопросі истории жилища...-с.255.

85 Там же, с.254.

86 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.111.

87 Там же, с.72-73.

88 Данилюк А.Г. Народні будівельні традиції...-с.81.

89 Данилюк А.Г. Бойківська хата 1812 року. -с.83.

90 Косміна Т.В. *Сільське житло Поділля кінець XIX-XX ст.; історикоетнографічне дослідження.* Київ: Наукова думка, 1980. -с.17.

91 Про дану техніку будівництва йдется нижче.

92 Самойлович В.П. *Народна творчість в архітектурі.сільського житла.* Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР; 1961. - с.135.

93 Данилюк А.Г. Народні будівельні традиції...-с.8О.

94 Урбанович В.П. Традиційні вірування та звичаї...-с.53.

95 Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях...-с.37.

96 Шухевич В. *Гуцульщина.* -с.87-88.

97 Kolberg O. Pocucie. Obraz etnograficzny. T.I. -Krakow, 1882.

98 МЕЕ ЧДУ. ф.II. -1988. -Спр.I. -арк.24-26.

99 Данилюк А.Г. Народні будівельні традиції...-с.8О.

100 Гошко Р.Ю. "Конструктивні особливості традиційного народного будівництва Полісся." *Народна творчість та етнографія* -1985. -№ 2. -с.54.

101 Молчанова Л.А. Материальная культура белорусов. -с.93.

102 Страны и народы. Советський Союз. Республики Прибалтики. Белоруссия. Украина. Молдавия. -М.:Мысль, 1984. -с.42-43, 93, 141.

103 Типы сельского жилища...-с.326.

104 Там же, с.332.

105 Там же, с.348.

106 *Народна архітектура Українських Карпат...*-с.92.

107 Там же, с.93.

108 Там же.-с.96-98.

109 Kaindl R.F. *Haus und Hof bei den Huzulen.* -S. 159.

110 МЕЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.I. -арк.4, 7, 12, 15, 19, 2О, 21.

111 Урбанович В.П. Традиційні вірування та звичаї...-с.53.

112 Черемшина, Марко. "Основини." *Марко Черемшина Твори.*:В 2 т.

113 *Бойківщина.* Ред. Ю. Г. Гошко і інші. Київ: Наукова думка, 1983. -с163.

114 Kaindl R.F. *Haus und Hof bei den Huzulen.* -s. 160.

115 Шухевич В. *Гуцульщина:* В 5 Т. Т.І. -с.63.

116 Косміна Т.В. *Сільське житло Поділля...*-с.3О.

117 *Народна архітектура Українських Карпат...*-с.96-98.

118 Самойлович В.П. *Народна творчість в архітектурі...*-с.137.

119 МЕЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.I. -арк.3, 14.

120 МЕЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.I. -арк.14, 16.

121 Самойлович В.П. *Народна творчість в архітектурі*...-с.137.

122 Бломквист Е.Є. Крестьянские постройки. -с.95.

123 Kaindl R.F. *Haus und Hof bei den Huzulen*. -s.160.

124 Косміна Т.В. *Сільське житло Поділля*...-с.24-25.

125 Колберг О. Вказана праця. -с. 55.

126 Нечитайло В. Еволюція житлового будівництва...-с.37.

127 Колберг О. Вказана праця. -с. 55.

128 Kaindl R.F. *Haus und Hof wei den Huzulen*. -s.160.

129 Колберг О. Вказана праця. -с. 55-56.

130 Там же, с.57.

131 Косміна Т.В. *Сільське житло Поділля*...-с.25-26; Самойлович В.П. *Народна творчість в архітектурі*...-с.142.

132 Стаценко Н.С. Матеріали з етнографії українського населення Югославії...-с.73.

133 Типы сельского жилища...-с.77.

134 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.69.

135 Косміна Т.В. *Сільське житло Поділля*...-с.32.

136 Там же, с.32.

137 Стефаник В. "Палій." *Вибрані твори*. Київ:Держвидав худ. літ-ри, 1962. -с.13О.

138 Присяжнюк В.В. "Еволюція назв народного житла." *Народна творчість та етнографія* -1979. № 1. -с.88.

139 Колберг О. Вказана праця. -с. ::.

140 МЕЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.I. -арк.5.

141 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.96,1О2.

142 Там же,с.96.

143 Шухевич В. *Гуцульщина*: В 5 т. Т.I. -с.92.

144 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.96-97

145 Косміна Т.В. *Сільське Житло Поділля*...-с.38-39.

146 Там же, с.39.

147 Молчанова Л.А. Материальная культура белорусов. -с.1О1.

148 Типы сельского жилища в странах...-с.76.

149 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.1О3.

150 Там же, с.105.

151 Там же, с.104.

152 МЕЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.I. -арк.22-26.

153 Шухевич В. *Гуцульщина*: В 5 т. Т.I. -с.93.

154 Kaindl R.F. *Haus und Hof bei den Huzulen*. c. 161.

155 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.70.

156 Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО). -ф.630. Гмінна управа с.Ковалівка Коломийського повіту. -Оп.I. -Спр.14. -арк.65.

157 Kaindl R.F. *Haus und Hof bei den Huzulen*. s. 160.

158 МЕЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.I. -арк.4, 20.

159 Там же, арк.2-5, 9-10, 13-14, 17, 19.

160 Данилюк А.Г. Давне народне будівництво...-с.81.

161 МЕЕ ЧДУ. -ф.II. -1988. -Спр.I. -арк.7-8,11, 16, 18, 21-24.

162 Бломквист Е.Є. Крестьянские постройки. -с.257.

163 Косміна Т.В. *Сільське житло Поділля*...-с.63.

164 Молчанова Л.А. Материальная культура белорусов. -с.116.

165 Нартовська А.М. "Спільні риси в матеріальній культурі білорусів та українців " *Народна творчість та етнографія* -1987. № 6.

166 Косміна Т.В. *Сільське житло Поділля*...-с.64

167 Павлюк І. Нове в житлі прикарпатців. -с.49.

ЧАСТИНА IV:

ВНУТРІШНЄ І ЗОВНІШНЄ ВЛАШТУВАННЯ НАРОДНОГО ЖИТЛА

Археологічний матеріал, одержаний під час розкопок, дозволяє простежити особливості внутрішньої обстановки жител племен, що проживали на території Івано-Франківщини в першій половині I тисячоліття н.е.

Наземні житла, як і землянки і напівземлянки на поселеннях липецької і черняхівської культур та культури карпатських курганів мали земляні долівки, і зрідка обмазані зверху глиною.[1] Материкові стіни заглиблених жител повинні були мати якесь облицювання: це могли бути дошки, виплетені з хмизу заслони або глиняна обмазка.[2] Стіни наземних жител теж обмазували глиною.[3] Найважливішу роль в житловому приміщенні відігравали вогнища, які, як правило, розміщалися посередині житла, або ж глиняної печі чи печі-кам'янки, що розміщалася в одному з кутів житла.[4] Посеред долівки жител на поселеннях липецької культури містилися великі ями, які закривались дерев'яним настилом. Настил одночасно правив і за долівку.[5] Припічні та господарські ями зустрічалися також на долівці жител на поселенні культури карпатських курганів.[6] Перші викопувалися в земляній долівці біля устя чи стінки печі, другі — в одному з кутів або в центрі приміщення.[7]

В деяких заглиблених житлах на поселеннях черняхівської культури були знайдені вирізані в землі пристінні лави, які могли служити також як лежанки.[8] Входом до більш заглиблених жител служили в материку сходинки.[9] Рівна, добре ущілена, іноді підмазана глиною долівка, печі-кам'янки або глиняні печі, припічні та господарські ями, виступи вздовж двох або всіх чотирьох стінок, які були облицьовані деревом і служили лавами і лежанками[10] і складали інтер'єр ранньослов'янських жител в другій половині I тисячоліття н.е.

Входом в напівземлянки служив приямник.[11] При дослідженні ранньослов'янських жител не одержано даних про наявність у них вікон. Але як вважає О.М. Приходнюк, "курна хата мусила мати волокове вікно над піччю і воно, без сумніву, існувало."[12]

В наземних житлах, що відносяться до давньоруського часу переважали дощаті підлоги.[13] В рядових напівземлянках долівка залишалася глиняною. В X до XI ст. переважали печі-кам'янки, XII до XIII ст. — глиняні. Починаючи з X до XI ст. вони розміщаються поруч із входом.[14] Крім дверей, напівземлянки, час спорудження яких відноситься до XII до XIII ст. вже мали вікна.[15]

Як і в попередній час, біля стін напівземлянок в материковій частині вирізувались широкі виступи, які мали дерев'яні накриття і правили

лавами та лежанками. Найдавніші, відомі з археологічних розкопок столи були також нерухомими — глинобитними.[16]

Вищі класи суспільства на Русі користувалися вже дерев'яними меблями. Так, в "Слові о полку Ігоревім" знаходимо: "Святославові снився сумний сон у Києві на горах: "цієї ночі звечора одягали ви мене, — казав він, — чорним укривалом на тисовому ліжку."[17]

Стіни жител в давньоруський час штукатурилися і, очевидно, білилися і з внутрішньої, і з зовнішньої сторони.[18]

Початкова традиція прикрашати стіни жител поліхромним розписом вперше археологічно відзначена на Україні у найдавніших осілих землеробських племен трипільської культури (III тис. до н.е.). Можливо, що слов'янська традиція побілки є подальшим розвитком цієї стародавньої місцевої риси.[19]

Про застосування вапна для побілки може свідчити і цікавий звичай обмазки ним зовнішньої поверхі кухонної кераміки XI до XIII ст., що був поширений у Галицькій землі.[20] Писемні відомості про зовнішню побілку засвідчують, що цей звичай був відомий на території Південно-Західної Русі у XIII ст. Так, під 1259 роком Іпатіївський літопис повідомляє про побілку верхньої дерев'яної частини цілої фортифікаційної споруди оборонної вежі міста Холма: "Вежа же среди города висока якоже бити с нея окрест града пасоздана каменем в висоту 15 локоть. Создана же сама древом тесаньім и оубелена яко сырь, светлящиеся на всеи стороны."[21]

В окремих напівземлянках давньоруського часу, зокрема в стародавньому Галичі, виявлені в кутах великі скупчення обпалених і потрісканих кусків каменя. Це були, напевно, лазні, поширені в той час на Русі і на інших слов'янських землях.[22]

Збереглися певні відомості про обстановку жител українського дворянства і польської шляхти періоду пізнього середньовіччя (XIV до XVII ст.). Це зокрема, описання замкових жител, їхньої обстановки і домашнього начиння. Так, внутрішню обстановку житла панівних класів характеризує опис житлової споруди князя Яворського, датований серединою XVII ст. Будинок князя "мав два входи. Перший вхід вів до кімнати з одним вікном, в якій знаходилися стіл, полиця, шафа, а також друга шафа для одежі. В кімнаті була піч з кам'яним димарем. З цієї кімнати двері вели до другої кімнати з чотирма вікнами і кам'яною піччю. Тут знаходилась шафа, а на ній ще маленька шафка, кругом стін — лави, а в куті — довгий стіл. З цієї кімнати можна було пройти в гостинну з двома вікнами і шафою в куті.

Інший вхід в жилий будинок був з ганку, що йшов до сіней з одним вікном. Тут знаходилися двері в кімнату з розмальованою круглою піччю і трьома вікнами, звідки можна було пройти в гостинну з двома вікнами і шафою в куті..."[23]

Предмети розкоші феодалів, що наживалися на нещадній експлуатації селян, представлені в експозиції Івано-Франківського краєзнавчого музею. В одному із залів тут виставлені м'які меблі, обрамлені коштовними металами, а також інші вишукані речі з Бурштинського замку панів Яблонських.[24]

В той же час про внутрішню обстановку селянських жител пізньо-середньовічного періоду не збереглося ніяких даних, ні письмових, ні інших джерел. Що стосується інтер'єру селянських жител, то про нього можна зробити уяву на підставі описаних замкових споруд, в яких проживала прислуга. Це, як правило, були житла, які опалювалися "по чорному." Вікна були волоковими. Обстановка бідна: в хаті стояв стіл, біля нього під стінами лавки і лавиці, скромний посуд в миснику біля печі.[25] Стіл в хаті мабуть був нерухомий, бо як стверджує Е.Е. Бломквіст, найстародавніші переносні столи відносяться до XVII-XVIII ст. і належали заможнім верствам населення.[26]

Француз М. Лабурер, який в першій половині XVII ст. кілька років проживав на Україні, в 1648 році написав "Трактат про Польське Королівство," в якому згадує про житла українських бідняків, що являли собою "бідні халупи накриті соломою, в яких немає нічого, крім печі: діти сплять на соломі, іноді голі, без сорочок, і причина цьому бідність."[27]

Шведський посол К. Гільденюрант в середині XVII ст. подорожував по Україні і відзначив, що хати були "з малими зручностями." "Всередині стояла велика піч, де пекли і варили, зверху над нею на овечих шкірах (старих кожухах) спали діти і прислуга, господар з господинею — на підвищеному тапчані, очевидно на дерев'яному настилі. Коли затоплювали піч, то відсували в стелі кілька отворів для виходу диму. Коли дим виходив, щільно закривали отвори і тим самим зберігали тепло. Замість засклених вікна мали раму, що була затягнута свинячим пузерем, через яку проникало світло...В хаті широкі лави, де можна лягати, біля дверей знаходиться жбан з водою.[28]

Така ж бідна обстановка була і у житлах робітників рудників XVI до XVIII ст. В одному куті хати містилася піч, перед нею знаходився мисник (шафка для посуду), а в іншому стояв стіл та лави. Вікна також були волоковими, закривались солом'яними в'язками чи папером.[29]

Опис старої корчми другої половини XVIII ст. дозволяє простежити внутрішнє планування заможнього селянського житла цього періоду. В основі своїй, інтер'єр в цей час залишався попереднім." ...Двері вели до кімнати з трьома вікнами. В кімнаті стояв піл[30] на стовпах, вкопаних в землю, стіл, довжиною в п'ять ліктів, глиняна піч, дві лави і три полиці для посуду."[31]

Подібна внутрішня обстановка характерна і для першої половини XIX ст. В бойківській хаті 1812 року праворуч від входу розміщалися піч з причіпком, жердка для одягу, ліжко і колиска, ліворуч мисник, у

протилежному від печі кутку — стіл-скриня, уздовж стін — лави. Вікна були дуже маленькими.[32]

В розглянутий період на Івано-Франківщині підлогою служили глиняні долівки. Дерев'яні підлоги настеляли тільки на Гуцульщині, де вони відомі з кінця XVI -початку XVII ст.[33] Печі опалювалися дровами, а де відчувалась нестача дров опалювали також соломою, сухим гноєм, очеретом.[34] Найбільш старовинною формою освітлення в курних хатах було вогнище печі.[35а] З появою напівкурної печі, а в курних хатах приблизно з другої третини XIX ст. для освітлення використовували скіпку, яку кололи найчастіше з букового дерева, а потім пропарювали і просушували.[36]

Стіни з внутрішньої і зовнішньої сторони білили, прдовжуючи традиції, закладені ще в давньоруський час.[37] Зрубні стіни на Гуцульщині обмазували білою глиною, на Бойківщині — мазали глиною і білили. Ззовні зруб залишався відкритим.[38]

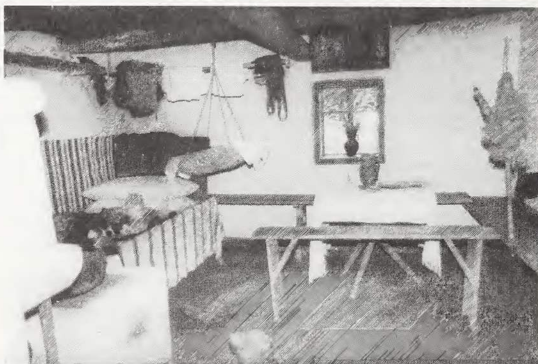

19. Інтер'єр буковинської хати (хачини), кінець XIX ст., с. Гаврилівці (Буковина).

Внутрішнє планування житла формувалося напротязі віків і на території України було надзвичайно однотипним.[39] Біля входу в хату із сіней по один бік у кутку розташовували піч, по другий — мисник для посуду. Між піччю та причілковою стіною весь простір займав широкий дерев'яний настил з дощок для спання — постіл. У кутку, протилежному по діагоналі від печі ("на покуті"), вішалися образи, а під ними вздовж причілкової та чільної стіни хати йшли лави. Перед лавою,

вздовж чільної стіни ставили стіл, між столом і постіллю — скриня. Якщо стола не було, за нього правила скриня. Біля столу або печі ставили невеликий переносний стільчик ("ослін"). У кутку між дверима та піччю було місце для кочерг, коцюб, а в другому, біля мисника — для цеберка з водою.[40]

Виснажливе, нужденне життя змушувало селян заощаджувати кожну копійку, відмовляючи собі в найнеобхіднішому, задовольнятися, спадковими предметами та речами або робити їх власними руками. Тому інтер'єр житла широких мас сільського населення другої половини XIX - початку XX ст. і навіть 2О до 3О-их років значною мірою продовжував лишатись в основних своїх рисах традиційним, успадкувавши від минулих поколінь принципи організації цього простору і навіть характер і тип нехитрого меблювання і прикрас.

20. Інтер'єр гуцульської хати (фрагмент), кінець XIX ст., с. Розтоки (Буковинська Гуцульщина).

Відсутність елементарних санітарно-гігієнічних умов було нормою життя бідняків. Особливо відчутною вона ставала в холодну пору року, коли виникала проблема обігріву житла. Нерідко зимою в хаті чи сінях утримували худобу і птицю. Переважна більшість жител не мала навіть елементарних умов для провітрювання. Хвороби та епідемії, велика смертність були постійним лихом сільських трударів.[41]

В другій половині XIX -на початку XX ст. житлова площа на Івано-Франківщині становила в середньому 18-22 кв. м при висоті стін 2,25 до 2,5 м, а в гірських районах інколи і до 3 м.[42] Тут зосереджувалося усе життя сім'ї. В одній і тій же хаті необхідно було виділити місце і для відпочинку, і для праці: жінкам для встановлення громіздкого верстату,

приготування їжі та іншої хатньої роботи; чоловікам, якщо вони займалися хоч яким небудь ремеслом, — для приладдя, сировини, виробів. У розпорядженні старих і малих лишалося лише місце для печі, де старі допомагали молодим підготовляти пряжу для ткання, перебирати зерно, чи доглядати дітей.

Відповідно до елементарних функціональних потреб численної сім'ї невеликий простір житлового приміщення хати був умовно поділений на зони: робоча зона — біля печі та вільний простір; зона для сну — піч, постіль та лави; святкова, або парадна зона — місце біля столу.[43] Традиційне розташування меблів на незначній житловій площі обумовлювавалося віковим народнимдосвідом. При всій ощадливості у використанні житлової площі селяни на втрачали естетизації побуту. Ліжко, мисник з полицею, скриня і жердка для одягу і навіть божниця, зазначає В.А. Маланчук, крім утилітарного мали ще й інше призначення — прикрасити кімнату виробами народного мистецтва.[44]

Важливе місце в інтер'єрі житла займала піч. Іван Франко в вірші "На підгір'ю села невеселі..." писав:

"В хаті піч трохи не в півкімнати
З запічком і припічком із глини,
вічно тепла — то жолудок хати,
Величезний як живіт дитина"[45]

Піч була одночасно і джерелом тепла, і місцем проготування їжі, і місцем для сну. А в деяких районах Росії, наприклад, в печі милися і парилися.[46]

На території Івано-Франківщини піч, як правило, розташовувалась в куті між задньою і сінешною стінами хати, поряд із входом в житлове приміщення, челюстями до фасадної стіни і займала майже четверту частину приміщення. Таке розташування печі зустрічалося в усіх житлах, обстежених в процесі польових досліджень.[47] Місце печі було обумовлене віковими традиціями, пов'язаними з практикою побутового укладу і побутового обладнання. В кухонному куті найзручніше було виконувати господарську роботу, звідси був прямий шлях в сіни та комору, по воду та по дрова, дим від печі при опалюванні по"чорному" найкоротшим шляхом виходив у двері. Таке розміщення печі характерне для всього, так званого західно-російського, білоруського і українського плану і зустрічається на всій території України від східних областей до західних схилів Карпат.[48]

Розміри печі становили 1,6 до 2,О м довжини, 1,8 до 2,О м ширини. висота печі з припічком дорівнювала 1,О до 1,2 м.[49]

Форма печі на території карпатської частини області певною мірою залежала від локальних та кліматичних умов. Так, у бойків та гуцулів, які проживали в гірських районах, де найхолодніші зими, характерна форма курної печі — з плоским верхом, де влаштовувалася лежанка.[50]

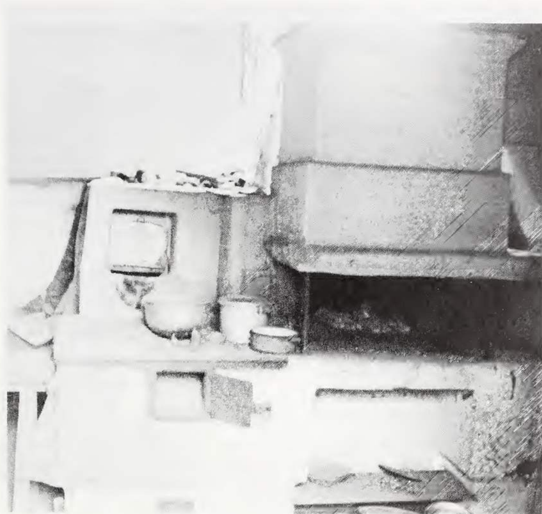

21. Піч, поч. XX ст., с. Шипинці (Буковина).

Щодо причин відносно довгого побутування курних хат на Бойківщині І. Франко писав: "Звичай жити в курних хатах бойки прагнуть пояснити по різному: дим консервує дерево і зберігає його від руйнування, і у хаті довго тримається тепло в напаленій печі."[51] В придністровській та прикарпатській частині Івано-Франківщини переважала напівкурна вариста піч, з каглою, припічком та лежанкою ("опічком"), прямокутними або зверху заокругленими челюстями. Часто в лежанці, на рівні з припічком, встановлювали ліжечко для підростаючих дітей ("пілку").[52] В 2О до 3О -их роках XX ст. з поширенням цегляних димарів печі замінюються димовивідними. Піч-лежанка одержала окрему топку, а кухонна плита, що почала входити в побут, стала виконувати функції приготування їжі. В топці печі як правило, випікали в цей час тільки хліб.[53]

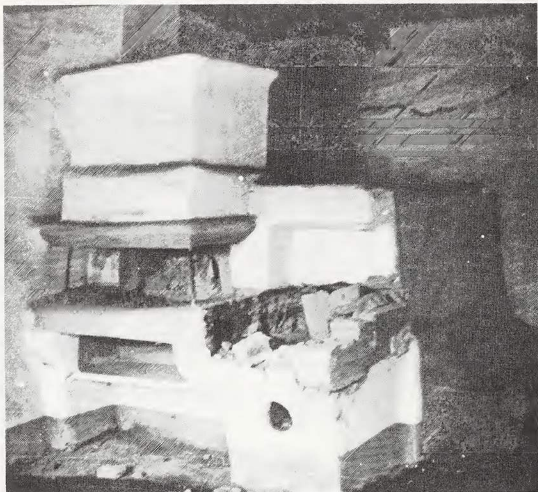

22. Піч, поч. XX ст., с. Будилів (Івано-Франківщина).

Курні печі в основному мазали жовтою або сірою глиною, з огляду на те, що на такому тлі менше буде видно сліди кіптяви.[54] Напівкурні і димарні печі, як правило, білили.[55]

Характерною рисою гуцульських печей було обкладання комину кахлями, які виробляли гончарі в Косові та Пістені.[56] Кахлі являли собою гладку полив'яну плитку з орнаментом двох типів: рослинним і тематичним. На тематичному орнаменті яскраво і образно, іноді з тонким почуттям гумору зображали різні жанрові сценки з народного побуту. Кожна плитка мала свій орнаментальний малюнок.[57]

В новелі "Карби" Марко Чермшина передав вигляд житла і інтер'єр гуцульської хати через сприймання Петриком дідової хати: "образи, стіл, грядка й полиця такі самі, як в дьиді (батька - Г.К.). Лиш комин був інший: кафльований, мальований."[58]

До кухонної частими належав також мисник ("полиця," "царник," "царок") — місце для посуду. Він був наглухо скріплений зі стіною і розміщався в протилежному від печі кутку. Таке його розміщення було традиційним для всієї України.[59] Тут було зручно користуватися мисником, оскільки він знаходився поблизу від печі. Розміри мисника повністю залежали від розмірів стіни, на якій він встановлювався.

Найдавнішими типами були відкриті мисники, підвішені до стіни, що стояли на двох стовпчиках, вкопаних в долівку.[60] В 2О до 3О -их роках XX ст. мисник стає переносним, в його нижній частині з'являється закрита шафка, яка відокремлювалася від полиці. Самі полиці теж згодом почали одержувати скляні дверцята. У бідняків же, як і раніше, у кутку на місці мисника кріпилися лише дві-три полички.

В курних хатах гуцулів та бойків побутували мисники з двох-трьох зв'язаних боковинами і задньою стінкою. Такі мисники теж підвішували на стіні. Щоб кіптява не осідала на полицях і посуді, верхні полиці закривали дверцятами, залишаючи відкритими лише одну чи дві нижної полиці, які знаходилися поза зоною диму.[61]

Поряд з мисником на стіні висіла невеличка поличка для ложок — "ложечник." Ложечники мали форму дощечки з прямокутними або заокруглиними боками.[62] На Гуцульщині ложечник мав різноманітну форму і був оздоблений різьбою.[63]

Одночасно з будівництвом хати влаштовувалися лави. Їх ставили вздовж фасадної та причілкової стін, з'єнуючи на покуті. Таке розміщення лав спостерігається на території всієї України.[64] Аналогічне розташування лав в кінці XIX на початку XX ст. характерне для росіян,[65] білорусів[66] та західнослов'янських народів,[67] а також для житла скандінавських країн.[68] Нерухомі лави вкладалися на закопані в землю дерев'яні стовпики або круглі дерев'яні "ковбани." Іноді кінець передньої лави, що стояла вздовж фасадної стіни, наглухо врубували в стіну. Площина лави завжди виготовлялася з масивної дошки, шириною 5О до 6Осм., товщиною 8 до 12см.. Як правило, довжина передньої лави досягала до мисника в куті, а задьої, що розміщалася вздовж бокової стіни, — до постелі. Висота лави переважно була 5О до 6Осм..[69] Така висота обумовлювалася насамперед висотою вікон. Зв'язано це було з тим, що на лаві займалися різноманітними господарськими справами — ремонтували взуття, шили, вишивали, пряли. Для прядіння, як правило, в лаві напроти вікон висверлювали два-три невеликі наскрізні отвори для закріплення куделі. На лаві також спали члени сім'ї.

Лава не мала ніякого оздоблення, а у святкові дні лави застелювали домотканими доріжками. Крім нерухомих лав для сидіння служили різноманітні невеличкі лавиці та стільці.[70]

Місцем для спання повсюди служив дерев'яний поміст — "піл," "постіль," "піча," який робився з дощок.

"Ліжко газди — п'ять дощок незбитих,
Сніп соломи і верета згібна;
Тепла піч є для дітей невкритих,
а для старших постіль непотрібна,"-

писав Іван Франко.[71] Постіль займала площу під задньою стіною і спиралась на чотири стовпчики. Відомі також інші способи опертя. Так, якщо один кінець помоста спирався на зачіпок, то другий кріпили в стіну або клали на кінець лави.[72] Своєрідні види постелі були у гуцулів. Їх встановлювали на двох поздовжніх брусках, що одним кінцем були вмощені в стіну, а другим в піч.[73]

З XX ст. набувають поширення переносні постелі. Вони мали чотири ніжки, зроблені з брусів, на які закріплювали дошки ("побочниці"), утворюючи прямокутну скринку. В ній накладали сіна або соломи і закривали зверху веретою. Розміри постелі не перевищували двох метрів довжини, О,9 до 1,О м ширини і мали висоту О,8 до 1,О м.[74]

На Гуцульщині та Бойківщині робили також постелі на високих ніжках — до 1.2 м. На високій постелі зимою було тепліше спати, під нею влаштовували місце для маленьких ягнят, а восени тримали картоплю.[75]

Традиційним елементом інтер'єру житла була дитяча колиска, ЇЇ підвішували до стелі впоперек постелі. Колиски були прямокутної, трапецієвидної або напівкруглої форми, з дощок, рейок, або плетені з горіхового чи вербового пруття.[76] У напівкурних хатах колиску робили також на ніжках з півдугами ("качелі,""гойдалки").[77]

Як правило, над постіллю завжди знаходилися дерев'яна жердка, на якій розміщували одяг. На Гуцульщині та Бойківщині тут розвішували також покрівці, килими, ліжники, а в святкові дні — яскраво оздоблені рушники.[78] Жердку кріпили одним кінцем до дошки або бруса, прибитого до стелі, другим кінцем — до задньої стіни.[79] У гуцульському житлі зустрічається по дві паралельно розташовані жердки — "рамці." Бокові вертикальні планки жердки тут прикрашали різьбою.[80]

Особливе місце в інтер'єрі сільського житла займав стіл. Його символіка яскраво проявилася в традиційному звичаї обставляти стіл хлібинами різної величини, так щоб він нагадував небо з головним та другорядним світилами. Цей звичай на Івано-Франківщині ще широко побутував в перших десятиліттях XX ст.[81] Такий звичай існував в багатьох районах України.[82]

Важність столу підкреслює ще й те, що їжу за столом споживали тільки у неділю та свята. Стіл накривався домотканою скатертю, за звичаєм на ньому завжди повинні були лежати хліб та сіль. У цьому виявляється народне ставлення до його ролі як до домашнього алтаря.[83] Така риса була характерною для багатьох европейських народів.[84]

Старовинною формою столу була дошка — стільниця, покладена на чотири вбиті в долівку стовпи. З часом до дошки кріплять ніжки, а щоб вони не розхитувалися, оббивають їх під стільницею дошками ("підстілля").[85] На початку XX ст. столи виготовляли також на схрещених ніжках.[86] Ці столи вже були пересувними. Матеріалом для виготовлення столів служили тверді породи дерев: бук, явір, тис, а іноді поєднювалися різні породи. Столи зберігалися десятки років. З другої половини XIX ст. у підстіллі почали робити одну або дві скриньки.[87] На Гуцульщині підстілля іноді оздоблювали контурним різьбленням у поєднанні з випалюванням. У бойківських столах у центрі підстілля розміщували розетку або хрест.[88]

На Бойківщині функції стола виконувала також скриня. Як відзначає О. Кольберг, в біднішого населення на Покутті (Снятинський, Городенківський, Тлумацький, Коломийський райони) столом теж служила скриня.[89] В кінці XIX -на початку XX ст. в Стільницях столів-скринь біднішого населення Бойківщини зустрічалися видовбані круглі заглиблення у формі миски "довбанка." Таке побутування столів і лав, в яких були видовбані миски, відомі і на Гуцульщині.[90]

Складовою частиною інтер'єру сільського житла була центральна балка ("сволок," "грагар"). Його оздоблювали по різному. Поряд із звичайною побілкою сволок часто фарбували в яскраві інтенсивні тони — цеглярно-червоний, синій. Іноді на сволоку вирізували хрест, ім'я господаря хати, рік будівництва. Зверху на сволок, під стелею, ставили різні дрібні речі, хліб, книжки.[91]

Цікаво і різноманітно оздоблювали сволоки у гуцулів. Кожний окремий елемент різьбленого орнамента відзначався тонким, філігранним виконанням, граничним викінченням форми. Це стосується особливо виконання таких форм, як розетки, лаконічність і художня виразність яких часто сягає високої досконалості.[92]

При влаштуванні перекриття в гуцульських та бойківських хатах під стелею ставили балки — гряди. Майже завжди вони були розміщені з двох або трьох боків: вздовж задньої, чільної, а іноді особливо в старовинних бойківських курних хатах, вздовж фасадної стіни. Гряди були круглі або стесані з чотирьох боків, з перетином 2О до 35см., відступали від стін стелі на 3О до 4Осм.. Майже завжди йшло паралельно по дві гряди, рідше по одній. На грядах сушили дрова, скіпу, ставили бринзу на "визрівання," зберігали деякий посуд. До гряд, розташованих над постіллю, підвішували колиску.[93]

Невід'ємними атрибутом побуту на Івано-Франківщини була скриня, в якій зберігали одяг. За народним звичаєм скриня була приданим дівчини. Весільні скрині майстри робили без єдиного цвяха й склеювання — усе трималосся на дерев'яних кілках.[94] Скриня могла зберігатися також у коморі або в великій кімнаті при дводільному плануванні хати. Скрині були двох типів: з прямою кришкою ("прямим віком"), які виконували і

роль столу та скрині з випуклою кришкою ("опуклим віком"). В Придністров'ї та на Прикарпатті переважали скрині з опуклим віком або їх ще іноді називали "куфри." Скриня мала довжину 1.О до 1.2 м, ширину О.6О до О.7О м, висоту О.75 до О.8О м. Висота ніжок становила О.2О до О.25 м.[95]

На початку XX ст. в побуті все частіше з'являються стільці. В хаті їх було небагато — один, два і призначалися вони передусім для гостей. В цей час з'являються також постелі з високими боковинами (спинками). Причому спинку в головах робили вищою, оскільки вона служила підпорою для подушок.[96]

В 2О до 3О роках під впливом міських меблів в побут сільського житла поступово входить коротка лава — "бомбетель," "лава-лада," "шафарня." Ставили її замість задньої лави. Це було своєрідне розкладне ліжко у вигляді лави зі спинкою і висувною частиною, де вдень зберігали постіль. Висувна частина — скриня — не рідко призначалася для зберігання одягу.[97]

У житловому приміщенні на Івано-Франківщині практично до кінця 3О-их років XX ст. влаштовували глинобитні долівки.[98] Тільки на Гуцульщині старалися робити дерев'яні підлоги ("міст," "поміст") з дощок. Гуцули здавна настеляли дерев'яні підлоги що було обумовлено тваринницьким напрямом господарства. Навіть бідняки, у яких взимку худоба стояла у загороді просто неба, в сильні морози та заметілі заганяли її в сіни або хату. І тому змушені були дбати про підлогу.[99] Наочним показником класового розшаруваня та крайнього зубожіння гуцулів була відсутність підлог у більшості хат, побудованих у кінці XIX -на початку XX ст. Саме в цей час, за даними офіційної статистики більше 21% господарств не мали корів, а в окремих селах таких господарств було більше половини. Наприклад в селі Нижний Березів Косівського району у 1934 році на 444 господарств 241 не мали великої рогатої худоби.[100] Подібна обстановка була у багатьох інших селах Івано-Франківщини, зокрема, в селі Ковалівка Коломийського району. В 1933 році з 138 господарств 72 не мали взагалі ніякої худоби.[101]

Як правило гуцули не фарбували підлогу, оскільки фарба була занадто дорога для селянина. Вважалось також, що дерев'яна підлога під фарбою "не дихає" і швидко псується. Іноді помиту підлогу мастили жовтою водяною фарбою і це надавало підлозі забарвлення свіжозрубаного дерева.[102]

При настеленій дерев'яній підлозі поріг виступав на 3 до 5см. над її рівнем. Під підлогою горяни влаштовували льох ("сипанець"), майже завжди у куті під столом або між столом і постіллю. Цей кут найбільш віддалений від печі, що сприяло утриманню постійної температури у льоху. Зверху льох закривали дошками або дерев'яною лядою. Глибина його досягала 2 м, ширина О,8х1,О, 1,Ох1,Ом.. У зимовий період у льоху зберігали овочі.[103]

В чистих кімнатах підлогу застеляли домотканими доріжками вздовж кімнати, іноді в кілька рядів.[104]

В прикарпатських і придністровських районах Івано-Франківщини стіни і стелю хати мазали тонким шаром глини і білили "на чисто."[105] На Гуцульщині і Бойківщині переважали "миті" стіни, але іноді і білились.[106]

На стінах житлового приміщення розміщували різноманітні прикраси. Центром уваги була стіна проти дверей. Її називали "застільною" ("головною").

Загальновідомо, що в усіх східнолов'янських народів найбільш почесною, парадною частиною інтер'єру є кут, розміщений по діагоналі від печі — покуть (в українців -"червоний кут," в росіян -"передний," "красний," в білорусів — "чырвоны," "покуць."[107]

На Івано-Франківщині, як в гірських районах,[108] так і в рівнинних[109] парадною частиною вважався не кут, а стіна проти дверей. На ній горизонтально в ряд розташовувались образи. Найбільші образи вивішувалися в ряд при стелі, нижче розміщалися ряди з меншими образами.[110]

За образами, в найнадійніше місце клали на збереження документи та інші цінні папери. Оздобленням служили — квіти, природні й штучні, та лікувальні трави,[111] які теж ставили за образи.

В заможніх господарів на фасадній чи задній стінах висіли також портрети членів родини, теж прикрашені квітами і рушниками, а також годинник і зеркало.[112] Кусок зеркала іноді можна було побачити і між вікнами бідняцької сільської хати.[113]

З кінця XIX -початку XX ст. стіни почали прикрашати розмальованими тарелями ("полумисками"), пізніше і рушниками, а на ліжку часто виставляли гірку подушок.[114]

Слід відзначити, що ці інші етнічні традиції збереглися в українських переселенців, які в зв'язку з важкими соціально-економічними умовами емігрували за кордон.

Так, характерною ознакою житла "русинів," що проживають на території Югославії була "піч конусоподібної форми з широкою лежанкою, а стіни в кімнатах традиційно прикрашалися рушниками, розмальованими тарілями."[115]

Українці, які емігрували з Прикарпаття в Канаду, будували свої житла на зразок тих будинків, які залишили на батьківщині. В житлі знаходились: "постіль вимощена сіном, біля дверей — піч для приготування їжі; посередині хати — скриня, яка служила і за стіл: біля неї — лавка... " ще у сьогоднішніх, нових житлах зберігаються не тілки національні, але й

етнічні риси. Так "в хатах можна побачити на ліжку купу подушок, що сягають майже стелі: столи накриті вишитими скатертями, інколи або портети прикрашені українськими рушниками."[116]

В другій половині XIX до 3О-их роках XX ст. житла опалювали, як і в попередній час, переважно дровами. Нерідко їх доводилося привозити на підводах за 3О до 4О і більше кілометрів. В районах, де відчувався дефіцит деревного опалення, використовували також солому. очерет, листя.[117] Освітлення кімнати здійснювалося при допомозі каганця, як і на всій території південно-західної і південної України.[118] Каганець мав форму мисочки і часто на ніжці, з невеличкою заглибленою для гніту, який робився з м'якої тканини чи ниток. Пізніше конструкція каганця ускладнилася. В мисочці просверлювали отвір, через який в пляшечку з паливом опускався гніт. Для каганця використовували тваринний жир (свинячий, телячий, баранячий) чи конопляне масло, а пізніше і нафту. Каганець завжди ставився на піч або на стіл. З кінця XIX - початку XX ст. для освітлення використовувались також ліхтарі під склом, які підвішувались до сволока над столом, побутували також і нафтові лампи,[119] які заможні верстви використовували ще з кінця XIX ст.[120]

Вікна робили квадратні маленькі, вони мали чотири шибки. Двоє вікон завжди виходили на головний фасад, а одне на бічний. Таке розташування вікон обумовлювалось найбільш раціональною орієнтацію будинку за сторонами світу та потребую в кращому освітленні окремих частин приміщення. На Прикарпатті і Придністров'ї часто робили і третє вікно з боку прчілкової стіни житлового приміщення. В гірських районах Карпат, у житлі гуцулів і бойків причілкових вікон звичайно не робили, оскільки з цього боку до хати прилягала прибудова.[121]

Вікна перших десятиліть XX ст. робили вже не квадратними, як раніше, а видовженими, розділеними на шість рівних частин.[122] Приблизно такі ж вікна були і в житлі карпатських горян, але рама могла складатися з 2 до 9 чи навіть 12 асиметрично розташованих маленьких шибок.[123]

Віконні рами та підвіконня були "митими" і тільки заможні верстви населення могли їх фарбувати.

Розміщення дверей має твердо встановлену традицію, зв'язано з віковим досвідом, який виходить з принципу зручного і короткого зв'язку між окремими приміщеннями будинку. Двері з жилих приміщень завжди відчинялись в бік сіней і встановлювались на відстані 1 м від фасадної стіни. Це забезпечувало розміщування з одного боку дверей мисника, а з другого — варистої печі та необхідного місця перед нею.

Сіни, крім того, що вони оберігали житлове приміщення від холоду, виконували ще й комунікаційну функцію. Стелі вони на мали. Звідси попадали на горище, яке служило для господарських цілей. Стіни в сінях, як правило, не білили, а тільки мазали жовтою або цеглово-червоною глиною до половини, тобто до висоти отвору, з якого виходив дим від варистої печі. У сінях стояли різні предмети господарського

вжитку: ступа, жорна, бочка з капустою, часом столярний верстат, скриня для зерна, корито, відра, кошики для картоплі.[124] А на Гуцульщині та Бойківщині, завдяки більшому розміру сіней, тут інколи ще й молотили.[125]

Важливе місце в житловій споруді відводилося коморі. З розвитком сільського господарства холодна комора використовувалась для збереження продуктів харчування. В ній також тримали ткані полотна, сукна, прядиво, одяг. Іноді в коморі зберігали і скриню. На стінах комори робились полиці і жердки, на яких висіли верети і ліжники. Стіни в коморі не білили. Тут як правило була стеля, а на Гуцульщині також стелили підлогу,[126] щоб надійніше зберегти майно від вологості та гризунів.

В другій кімнаті, як правило, знаходилась піч, постіль, передня і задня лави. В залежності від розмірів, вона мала у фасадній стіні одне або двоє вікон.[127]

Внутрішня обстановка житла сільськогосподарських робітників зайнятих на вугільних, нафтових шахтах та солекопальнях майже нічим не відрізнялася від селянського. Нерідко їхнє внутрішнє обладнання було ще убогішим: дерев'яне ліжко, на якому спали батьки разом з дітьми, дощаті полиці для продуктів і посуду, стіл, одна-дві дощаті лави — ось і все багатство житла робітників кінця XIX -перших десятиліть XX ст. Такі житлово-побутові умови характерні для всіх робітнищих селищ Західної України.[128] Досить чисельну групу робітників на селі складали малоземельні селяни. Це перш за все, були найбідніші селяни з мінімальним земельним наділом.[129] Не маючи засобів до існуванняж власники таких господарств були вимушені шукати чижих засобів виробництва.[130]

У Східній Галичині, за даними Львівської ремісничої палати налічувалось 1,000 кустарів, які виробляли кошики. Поширилось кустарництво в бондарській справі, виготовленні коліс, шкіряному, взуттєвому, швейному виробництві.[131]

Сільськогосподарські робітники займалися індивідуальним виготоленням продукції (килимів, ліжників, верет, полотна) чи напівфабрикатів вдома, власним знаряддям на замовлення і за рахунок підприємців. У середині 30-их років у Косівському, Коломийському, Надвірнянському та Снятинському повітах налічувалось понад 500 виробництв, на яких сезонно займалося 7 тис. надомників, переважно безземельних та малоземельних селян.[132] Невеличка, темна і сира кімната надомника служила одночасно і майстернею, і житлом. Недостатнє опалення, відсутність вентиляції в приміщенні призводило до захворювання великої частини проценту робітників.[133]

Надзвичайно важкі житлово-побутові умови були і в дрібних землеробів і робітників, які жили за рахунок відхожих промислі.[134] У Долинському повіті, наприклад, відхожими промислами займалося 90% населення. Повітовий староста доповідав воєводському управлінню, що "це населення

в цілому бідне, тяжко працює, живе в поганих умовах і погано харчується, внаслідок чого захворювання і випадки смерті дуже часті."[135]

На противагу трудящим масам інтер'єр житла української пануючі верхівки, особливо в 20 до 30-их роках XX ст. відрізнявся купованими меблями. Українська панівна верства сільського населення прагнула віддати моді і тим самим наблизитися до польської шляхти, відокремитись від "хлопської," як вони презирливо називали народну культуру.

Важке економічне становище сільського населення знайшло своє відображення не тільки у внутрішньому плануванні, але і в зовнішньому вигляді житла. Описуючи побут села після скасування панщини І. Франко писав: "Чорні, як земля, нужденні, хати пообдирані, старі, поперехилювалися на боки..."[136] Такий вигляд хати на багатьох бідняцьких дворах залишався нерідко до кінця 30 -их років XX ст. Разом з тим в масовому селянському житлі минулого відбилося постійне прагнення до покращення житлових умов, бажання зробити його більш досконалим і зручним. Дбали сільські трудівники і про художньо-естетичне оформлення вигляду рідної хати. Особлива увага, звичайно, приділялася фасадній стіні. Нижню її частину, призьбу або панель фарбували декоративною глиною найчастіше в цегляно-червоний колір. Так захищали стіну від забруднення під час дощів, коли вода збігала з даху і забризкувала нижню частину стіни. Інколи декоративними глинами підфарбовували наличники дверей та вікон і віконниці. Стіни хати білили,[137] а на Гуцульщині і Бойківщині, як правило, залишали відкритими.[138]

Одним з основних елементів екстер'єру хати були двері. Вони, як відомо, складаються з трьох частин: лутки, полотна та наличника і в цілому мають вигляд півтора квадрата. Двері вдало вписувалися в поле стіни і сіней, окреслені конструктивно і декоративно, будучи іноді прикрашені різьбленням. В хатах на дві половини вони створювали вертикальний акцент, гармонійно поєднуючись з кольором стін.

Гармонійності зовнішньому вигляду сільської хати надавали також симетрично розміщені вікна, на які робили дерев'яні наличники і плескаті віконниці з трьох дошок. Часто роль декоративного оформлення виконували лутки — конструктивне дерев'яне обрамлення віконних отворів.

В художньому обрисі хат значну роль відігравала лиштва, що являла собою широку, іноді прикрашену різьбою дошку, підшиту під виступ даху. Функціональне її призначення — підтримувати і вирівнювати стріху.

В центрі фасаду, перед сіньми інколи розміщували ганок, який появився під впливом міської культури і значно збагатив архітектурний об'єм хати, як в цілому, так і головний фасад, зокрема. Дах ганку був двосхилим, з фронтоном, зробленим "в шалівку" і накритий дранкою, соломою чи пізніше і черепицею. Покрівля з одного боку спиралася на дах хати, а з

другого — на рейку, підперту двома або чотирьма спареними, звичайно круглими стовпчиками, які стояли на бруску, опертому на землю. Ганок, як правило, до половини обшивали шалівкою, а іноді і весь робили закритим. У заможніх господарів ганок був засклененим.[139] Вздовж сіней та комори, а частіше і всього фасаду іноді протягували піддашок, який теж до половини оббивали шалівкою — дошками чи брусами. Це вже була галерея. Її нахилена покрівля, що була органічним виступом даху хати, спиралася на рейку, підперту кількома парами стовпчиків. Заможні господарі в галереї робили підлогу. Галерея значно збагачувала пластику хати, надаючи їй своєрідної мальовничості.[140]

Ганки та галереї були поширені як в рівнинних районах Івано-Франківщини, так і на Гуцульщині[141] та Бойківщині.[142]

В цілому зовнішний вигляд сільського житла на Івано-Франківщині був досить стриманим і скромним. Разом з тим, окремі елементи екстер'єру прикрашали художньо-декоративними оздобленням. Так в шалюнках ганків і галерей вирізували різноманітні орнаменти, переважно геометричного характеру. Іноді спеціально вирізані з дерева предмети оздоблення накладали зверху шалюнку чи стін. Стовпи ганків і галерей прикрашали різьбленням. Різьбленням прикрашали також випуски сволоків або п'яти кроків.[143]

Чисто побілена, декоративно оздоблена хата відображала постійне прагнення народу до кращого майбутнього.

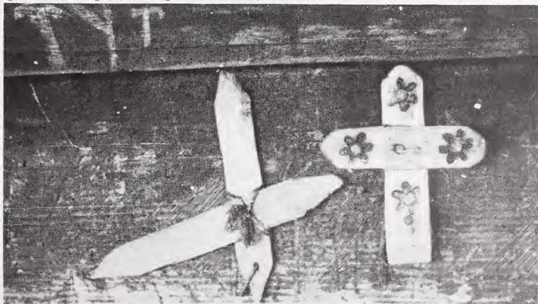

23. Обрядові хрести над дверима гуцульської хати, кінець XIX ст. (Буковина).

В гуцульських хатах найвибагливіше оздоблювали причілки вгорі бокових схилів дахів. Дошки злегка обпалювали та наносили глибоким різьбленням орнамент. Рисунок шалівки причілків завжди мав геометричний орнамент, і найчастіше виконувався "в смерічку."

Загальнопоширеним в гуцулів були також вертикальні та горизонтальні шалівки "в дашок," "в смерічку з медівничком." Застосовували також вишукані шалівки тоненькими дощечками, так звані викладки.[144]

24. Хата з двома притулами, 1904 р., с. Шипинці (Буковина).

В придністровській та прикарпатській частинах Івано-Франківщини, а також на Бойківщині, де переважали солом'яні дахи, фігурно викладали роги покрівлі — устями ("карбами"). Більш заможні господарі фігурними карбами пошивали і дах.[145]

З появою черепичного покриття оздоблення причілків стає поширеним і в рівнинних районах.[146]

Пізно восени, коли виникала потреба опалення хати, передусім житлову частину, обкладали довкола товстим шаром мерви, соломи, шумилини, сухого листя, що отримало назву "загата," "захата." Така хата зимою виглядала як купа соломи, завіяна снігом.[147]

Таким чином, внутрішньому плануванню житла його машканці завжди приділяли велику увагу. Уже на ранньослов'янських поселеннях I тисячоліття н.е. привертає увагу раціональне використання незначної площі житлового приміщення. Вхід зі східцями у вигляді приямника,

вогнище, а пізніше піч чи піч-кам'янка, що розміщувалася в куті, припічні і господарські ями та пристінні лави, вирізані в материку і складали весь інтер'єр, ранньослов'янського житла. Ці елементи продовжили свій розвиток і в давньоруський час, який відзначився також появою глинобитного стола та волокових вікон, а в панівних класів — дощатої підлоги та дерев'яних меблів. Починаючи з X до XI ст. піч постійно займає своє місце поруч із входом. В давньоруський час зароджується традиція побілки стін.

В період формування української народності та в часи кріпосницьких порядків, незважаючи на те, що територія колишньої Галицької Русі була захоплена Польщею і, пізніше, Австро-Угорщиною, внутрішнє планування житла продовжувало давньоруські традиції. Поступово з'являються дерев'яні лави, постіль, мисник, стіл. Центральне місце в інтер'єрі належало курній печі. Стіни житла мали маленькі волокові вікна і білились, а рублені стіни на Гуцульщині і Бойківщині ззовні були відкритими. Обладнання і хатне начиння дворянства істотно відрізнялося від бідного селянського інтер'єру.

Характерною особливістю народного житла, яке формувалося на протязі століть, була його гранична простота і лаконічність, об'ємнопросторовій композиції. Розміри житлових приміщень, їх внутрішнє умеблювання диктувались лише необхідними потребами та принципами практичності і зручності. Характер житлового приміщення і його умеблювання тісно пов'язувались між собою. Так, постіль знаходилася в найтеплішому і найзатишнішому куті біля печі. Стіл та лави групувалися в найбільш освітленій і чистій частині хати біля вікон. Мисник з посудом, ложечник були обумовлені місцем розташування печі.

25. Чотирикамерна хата, поч. XX ст., с. Рідківці-Раранче.

Предмети селянського умеблювання відірізнялися простотою форми, максимальною раціональністю. Вбудовані і напіввбудовані меблі були органічно пов'язані з інтер'єром житла. Обмежена кількість меблів була характерною як для всіх попередніх етапів розвитку житла, так і для періоду капіталізму. Оформлення інтер'єру залежало насамперед від матеріального достатку сім'ї. В заможніх верств вже на початку XX ст. відчувається тяжіння до міських форм, що було безпосередньо пов'язано з тими змінами, які відбувалися в суспільному розвитку. В 2О до 3О-их роках ця тенденція ще більше посилилась.

Певна увага приділялася і зовнішньому оформленню житла, зокрема переднього фасаду, де влаштовували ганки та галереї. Одним із своєрідних еталонів охайності, дбайливості та кульури господарів була побілка житла, яка стала стійкою культурно-естетичною традицією, характерним і невід'ємним елементом житла.

Слід відзначити, що поряд із загальними рисами, притаманними всьому українському народному житлу, інтер'єр житла на території Буковини і Івано-Франківщини, особливо в гірських районах, в другій половині XIX до 3О-их роках XX ст. мав певні відмінності.

ПРИМІТКИ

1 *Населення Прикарпаття і Волині*...-с.17, 65.

2 Там же, -с.17.

3 Там же, -с.51, 66.

4 Там же, -с.17, 51, 66-67.

5 Там же, -с.17.

6 Там же, -с.51.

7 Приходнюк О.М. Ранньослов'янське житло...-с.29.

8 *Населення Прикарпаття і Волині*...-с.66.

9 Там же, с.17, 66.

10 Там же, с.98.

11 Приходнюк О.М. Ранньослов'янське житло...-с.35.

12 Там же.

13 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.132.

14 *Населення Прикарпаття і Волині*...-с.147.

15 Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...-с.142.

16 Бломквист Е.Є. Крестьянские постройки...-с.42О.

17 *Слово о полку Ігоревім*. -с.79.

18 *Археология Украинской ССР*: В 3 т. -Т.3. -с. 345.

19 Дяденко В. Традиція побілки житла. -с. 53.

20 Там же, с. 57.

21 *Полное собрание русских летописей:* В 37 т. -Т.2. Ипатиевская летопись. -Стовб.844.

22 *Населення Прикарпаття і Волині*...-с.165.

23 Гошко Ю. Народное зодчество...-с.42.

24 ІФКМ. -Ф.І. Відділ історії дорадянського періоду. -Но 1О15. -Арк.6-7.

25 Приходько Н.П. Некоторыe вопросы истории жилища...-с.256-257.

26 Бломквист Е.Є. Крестьянские постройки...-с.42О.

27 Приходько Н.П. Некоторыe вопросы истории жилища...-с.257.

28 Там же.

29 Стрішенець М.М. Соціальний стан, господарство і житло...-с.65-66.

30 Піл - ліжко з дощок, "постіль".

31 Гошко Ю.Г. Населення Українських Карпат...-с.149.

32 Данилюк А. Бойківська хата 1812 року. -с.83-84.

33 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.7О.

34 Бломквист Е.Є. Крестьянские постройки...-с.268.

35 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с. 117.

36 Там же.

37 Дяденко В. Традиція побілки житла. -с.58.

38 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.96, 98.

39 Косміна Т. В. *Сільське житло Поділля кінець XIX-XX ст.; історикоетнографічне дослідження.* Київ: Наукова думка, 1980. -с.16.

40 Маланчук В.А. Інтер'єр українського народного житла. -с.14.

41 МЕЕ ЧДЕ. ф.II. -1989. Спр. 5. арк. 3.

42 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.4, 8, 17, 21; *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.11О.

43 Косміна Т.В. *Сільське житло Поділля*...-с.165.

44 Маланчук В.А. Інтер'єр українського народного житла. -с.1О.

45 Франко І. "На підгір'ю села невеселі." *Іван Франко. Твори.*:-В 2О т. -Т.XI. -Київ: Дер. вид-во худ. літ-ри, 1952. -с.113.

46 Байбурин А.Н. Жилище в обрядах и представлениях...-с.182.

47 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.1.

48 Бломквист Е.Є. Крестьянские постройки...-с.222.

49 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.113.

50 Там же.

51 Франко І. "Етнографічна екседиція на Бойківщину." *Іван Франко. Твори.*: В 5О т. -Т.36. -Київ: Наукова думка, 1982. -с.85.

52 Kolberg O. Вказана праця. -с.:(.

53 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.14.

54 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.113.

55 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.2.

56 Шухевич В. Гуцульщина: В 5 т. -Т.I. -с.96.

57 КМНМГ. -ф.6. -Інтер'єр гуцульської хати. -арк.7.

58 Черемшина, М. "Карби." *Марко Черемшина. Твори.*: В 2 т. -с.32.

59 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.116.

60 Косміна Т.В. *Сільське житло Поділля*...-с.17О.

61 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.116-117.

62 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.9.

63 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.117.

64 Бломквист Е.Є. Крестьянские постройки...-с.222.

65 *Русские.* Историко-"єтнографический атлас. -с.76.

66 Молчанова Л.А. Матириальная культура белорусов. -с.116.

67 Типы сельского жилища...-с.17..

68 Там же, с.327,33О,333,351.

69 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.113.

70 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.13, 17.

71 Франко I. На підгір'ї села невеселі...-с.113.

72 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.13, 17.

73 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.114.

74 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.12.

75 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.114.

76 Шухевич В. *Гуцульщина:* В 5 Т. -с.176.

77 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.122.

78 Там же, с.114,115.

79 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.6.

80 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.115.

81 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.21.

82 Байбурин А.Н. Жилище в обрядах и представлениях...-с.155.

83 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.21.

84 Типы сельского жилища...-с.167, 171.

85 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.115.

86 *Гуцульщина.* -с.176.

87 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.115.

88 Там же.

89 Kolberg O. Вказана праця. -с.59.

90 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.115.

91 МЕЕ ЧДУ. -Ф.ІІ. -1988. -Спр.І. арк.6.

92 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.11О.

93 Там же, с.112.

94 МЕЕ ЧДУ. -Ф.ІІ. -1988. -Спр.І. арк.2О.

95 Коваль, В. "Весільні скрині села Ценява." *Народна творчість та етнографія* - 197О. № І. -с.65.

96 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.121.

97 Юристовський О.І. Характерні особливості побуту...-с.53-54.

98 МЕЕ ЧДУ. -Ф.ІІ. -1988. -Спр.І. арк.9-11.

99 *Гуцульщина*. -с.175.

100 *Історія міст і сіл Української РСР*. в 26 т. -Т. Івано-Франківська область. -с.27, 381.

101 ДАІФО. -ф.63О Гмінна управа с.Ковалівка Коломийського повіту. -Оп.І. - Спр.1О. -арк.2-5.

102 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.118.

103 Там же.

104 Там же.

105 МЕЕ ЧДУ. -Ф.ІІ. -1988. -Спр.І. арк.3.

106 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.118.

107 Горленко В.Ф. "Матеріальна культура українців в контексті порівняльно-етнографічного вивчення слов'ян " *Народна творчість та етнографія* -1983. № 3..-с.46.

108 *Народна архітектура Українських Карпат*...-с.119.

109 МЕЕ ЧДУ. -Ф.ІІ. -1988. -Спр.І. арк.3.

110 Данилюк А.Г. Давне народне будівництво...-с.81.

111 МЕЕ ЧДУ. ф.ІІ. -1984. -спр.4, арк.12.

112 Kaindl R.F. *Haus und Hof bei den Huzulen*. -s.157.

113 Kolberg O. Вказана праця. -с.:?.

114 МЕЕ ЧДУ. -Ф.ІІ. -1988. -Спр.І. арк.22.

115 Стаценко Н.С. Матеріали з етнографії українського населення Югославії. - с.73.

116 Кравчук П. Перші житла українців у Канаді. -с.74-75.

117 МЕЕ ЧДУ. -Ф.ІІ. -1988. -Спр.І. арк.5.

118 Бломквист Е.Є. Крестьянские постройки...-с.274.

119 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.15.

120 Kaindl R.F. *Haus und Hof bei den Huzulen.* s.160.

121 Самойлович В.П. *Народна творчість в архітектурі.сільського житла.* Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР; 1961. - с.113.

122 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.14,17.

123 *Народна архітектура Українських Карпат...*-с.111.

124 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.19.

125 *Народна архітектура Українських Карпат...*-с.123.

126 Там же, с.124.

127 Kaindl R.F. *Haus und Hof bei den Huzulen.*

128 Побут солотвинських солекопів...-с.44.

129 Кожолянко Г.К. "Ремесленное и промышленное производство Буковины в конце XVIII -первой пол. XIX вв.." *Вопросы истории СССР,* № 33. -с.135.

130 Там же. -с.139.

131 ДАІФО. -ф.2. Station Станіславське воєводське управління. -Оп.2. -Спр.758. -арк.32.

132 Там же, Спр.81. -арк.16; Спр.96. -арк.17,51,52.

133 Юристовський О.І. Характерні особливості побуту...-с.51.

134 Герасименко М.П. *Аграрні відносини в Галичині.* -Київ, 1959. -с.194-197.

135 ДАІФО. -ф. Станіславський окружний сільськогосподарський інспекторат Львівської земельної палати. Оп.І. -Спр.57.-арк.9.

136 Франко І. "Ліси і пасовиська." *Іван Франко. Твори.:* В 2О т. -Т.II. -Київ: Дер.вид-во худ. літ-ри. 195О. -с.45.

137 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.1.

138 *Народна архітектура Українських Карпат...*-с.123.

139 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.22.

140 Там же, арк.23.

141 *Гуцульщина.* -с.174.

142 *Бойківщина.* Ред. Ю. Г. Гошко і інші. Київ: Наукова думка, 1983. -с.163.

143 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.24.

144 *Народна архітектура Українських Карпат...*-с.96.

145 Там же, -с.1О3.

146 МЕЕ ЧДУ. -Ф.II. -1988. -Спр.I. арк.22,23.

147 Там же, арк.3.

БІБЛІОГРАФІЯ

Археологія Української РСР: В 3 т.. Київ: Наукова думка, 1971.

Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях....

Бырня П.П. *Сельськие поселения Молдавии XVII-XVIII вв.* -Кишинев, 1969.

Бирня П.П. "Северо-западний путь заселения территории Молдавии восточнороманским населением." *Краткие сообщения о докладах и полевих исследованиях Института археологии АН УРСР.* Вип.1,5. Москва, 1965. -с.88-94.

Бломквист Е.Є. "Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов." *Восточнославянский Єтнографический сборник,* Москва, 1956.

Бойківщина. Ред. Ю. Г. Гошко і інші. Київ: Наукова думка, 1983.

Будзан, А. Ф. "Поселення, садиби, житло." *Бойківщина,* с. 159-166. Ред. Ю. Г. Гошко і інші. Київ: Наукова думка, 1983.

Вакуленко Л.В. *Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тис. н.е.* Київ, 1987.

Волков Ф.К. *Єтнографические особенности украинського народа.* Прага, 1916, т.II.

Данилюк А. Бойківська хата 1812 року.

——— Гуцульська гражда.

——— Давне народне будівництво... .

——— Народні будівельні традиції... .

Дяденко В. Традиція побілки житла.

Гаркави А.Я. Сказання мусульманских пасателей о славянах и русских (с половини IX в. до конца X в.).- СПб. -1875.

Герасименко М.П. *Аграрні відносини в Галичині.* Київ, 1959.

Горленко В.Ф. "Матеріальна культура українців в контексті порівняльно-етнографічного вивчення слов'ян " *Народна творчість та етнографія* -1983. № 3. -с.42-48.

Гошко Р.Ю. "Конструктивні особливості традиційного народного будівництва Полісся." *Народна творчість та етнографія* -1985. -№ 2.

Гошко Ю. Народное зодчество в украинских Карпатах.

Гошко Ю.Г. Населення Українських Карпат.

Грабовецький В.В. *Гуцульщина XVII-XIX ст.* -Львів, 1982.

Грацианская Н.Н. К типологии традиционного народного жилища.

Gramada N. *Satenii si stapenii in Bukowina intre 1775 si 1848.* -Cernauti, 1934.

Ісаєвич І.Д. "Культура й побут міського населення Галичини XVII-XVIII ст." *Народна творчість та етнографія* -1963. № 3.

Історія міст і сіл Української РСР. в 26 т. -Т. Івано-Франківська область.

Kaindl R.F. *Haus und Hof bei den Huzulen.*

Кожолянко Г.К. "Положиние трудящихся Серевной Буковини в конце XVIII -первой половини XIX вв.." *Вопроси истории СССР.* Т.24. -Харьков, 198О.

——— "Ремесленное и промышленное производство Буковины в конце XVIII - первой пол. XIX вв.." *Вопросы истории СССР,* № 33.

Coctin M. Opere.-Bacuresti. 1958.

Kolberg O. *Pocucie. Obraz etnograficzny.* T.I. -Krakow, 1882.

Космінa Т.В. *Сільське житло Поділля кінець XIX-XX ст.; історикоетнографічне дослідження.* Київ: Наукова думка, 1980.

Косвен М.В. *Семейная община и патронимия.* -Москва, 1963.

Коваль В. "Весільні скрині села Ценява." *Народна творчість та етнографія* -197О. № І.

Кравчук П. Перші житла українців у Канаді.

Купчанко Г. *Некоторые историко-географические сведения о Буковине.* -Київ, 1876.

Ляпушкин И.И. "Днестровское лесостепье Левобережья в епоху железа." *Материалы Института археологии.* -Москва, -Л., 1961.

Маланчук В.А. Інтер'єр українського народного житла.

Мезенцева Г.Г. *Канівське поселення Полян.* -Київ, 1965.

Могытыч И. "Жилые и хозяйственные постройки на полонинах Гуцульщины." *Карпатский сборник.* -Москва,: Наука, 1972.

Молчанова Л.А. Материальная культура белорусов.

Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). -Київ: Держвидав літ. з будівництва і архітектури УРСР, 1957.

Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст.

Нартовська А.М. "Спільні риси в матеріальній культурі білорусів та українців " *Народна творчість та етнографія* -1987. № 6.

Населення Прикарпаття і Волині...

Наулко В.И., Миронов В.В. *Культура и быт украинського народа.* Киев: Изд-во Киев. госуниверситета им. Шевченко, 1977.

Нечитайло В. "Еволюція житлового будівництва за роки Радянської влади в Глушівцях на Поділлі." *Народна творчість та етнографія* -1972. № 3.

Новосельцев А.П. "Восточние источники о восточних славянах и Руси." *Древнорусское государство и его международное значенме.* -Москва, 1965.

Павлюк І. Нове в житлі прикарпатців.

Побут солотвинських солекопів...

Повесть временных лет., Часть первая.

Podolak J. *Pasterstvo v oblasti visokich Tatier*. -Bratislava. -1967.

Полное собрание русских летописей: В 37 т. -Т.2. Ипатиевская летопись. -Стовб. 1844.

Присяжнюк В.В. "Еволюція назв народного житла." *Народна творчість та етнографія* -1979. № 1.

Приходько М.П. Некоторые вопросы истории жилища.

Приходнюк О.М. Ранньослов'янське житло...

Рабинович М.Г. "Русское жилище XIII-XVII."

Ранній і середній палеоліт Поднестровья. -Москва, 1965.

Раппопорт П.А. Древнерусское жилище...

Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки...

Русские. Историко-етнографический атлас.

Самойлович В.П. *Народна творчість в архітектурі.сільського житла.* Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР; 1961.

——— *Українське народне житло (кінець XIX -початок XX ст.)* Київ: Наукова думка, 1972.

Слово о полку Ігоревім.

Смішко М.Ю. *Карпатські кургани першої половини І тис. н.е.* -.Київ, 196O.

Стаценко Н.С. Матеріали з етнографії українського населення Югославії.

Стефаник В. "Палій." *Вибрані твори.* Київ:Держвидав худ. літ-ри, 1962.

Стельмах Г.Ю. *Історичний розвиток сільських поселень на Україні.* Київ: Наукова думка,1964.

Страны и народы. Советський Союз. Республики Прибалтики. Белоруссия. Украина. Молдавия. -Москва,:Мысль, 1984.

Стрішенець М.М. "Соціальний стан, господарство і житло рудників України XVI-XVIII ст." *Народна творчість та етнографія* -1979. № 1.

Тимощук Б.А. "Подкарпатские курганы III-VI вв. н. е.." *Краткие сообщения о документах полевих исследований Института истории материальной культури АН УРСР.* -Вип.52. -Москва,, 1953.

Тимощук Б.О. *Дорогами предків.* -Ужгород, 1968.

——— *Північна Буковина - земля слов'янська.* -Ужгород, 1969.

——— Слов'яни Північної Буковини.

——— *Слов'янські гради Північної Буковини.* -Ужгород, 1975.

——— *Твердиня на Пруті.* -Ужгород. -1978.

——— "Шипинська земля за археологічними даними." *Минуле і сучасне Північної Буковини.* -Вип.2. -Київ, 1973.

——— *Зустріч з легендою.* -Ужгород, 1974.

Тимощук Б., Русанова И. *Кодин - славянськое поселение.* -Москва, 1984.

Типы сельского жилища в странах...

Урбанович В.П. Традиційні вірування та звичаї...

Федака П.М. Типи і варіанти народного житла Закарпаття (XIX -початок XX ст.).

——— "Залежність між формами сім'ї і народного житла в Українських Карпатах (друга половина XIX -початок XX ст.)." *Народна творчість та етнографія* - 1981. № 2. -с.69-72.

——— "Залежність між формами сім'ї і народного житла в українських Карпатах (друга половина XIX -початок XX ст.)." *Народна творчість та етнографія.* - 1987. №.1. -с.19.

Федоров Г.В. "Славяни Поднестровья." *По следам древних культур. Древняя Русь* В. - Москва,, 1953. -с.144-145.

Франко І. "Ліси і пасовиська." *Іван Франко. Твори.:* В 2О т. -Т.ІІ. -Київ: Дер.вид-во худ. літ-ри. 195О.

——— "На підгір'ю села невеселі." *Іван Франко. Твори.:*-В 2О т. -Т.ХІ. -Київ: Дер. вид-во худ. літ-ри, 1952.

——— "Етнографічна екседиція на Бойківщину." *Іван Франко. Твори.:* В 5О т. - Т.36. -Київ: Наукова думка, 1982.

Черемшина М. "Карби." *Марко Черемшина. Твори.*: В 2 т.

——— "Основини." *Марко Черемшина Твори.*:В 2 т.

Черниш А.П. "Поздний палеоліт Среднего Подестровья." *Труди комиссии по изучению четвертичного периода.* -Москва,, 1959.

Черниш О.П. "Карта палеоліту УРСР." *Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР.* -Т.11. -Львів, 1954.

Шухевич В. *Гуцульщина:* В 5 Т.

Юра Р.О. "Найдавніші традиції у плануванні східнослов'янського житла." *Археологія.* 1971. № 1.

Юрченко П. *Народное жилище Украини.* -Харьков, 194О.

Архівні джерела

Архив географического общества СССР (АГО СССР) -Розряд 3, ф.3, оп.1. -Спр.13. -с.43-44.

Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО). -ф.63О. Гмінна управа с.Ковалівка Коломийського повіту. -Оп.І. -Спр.14. -арк.65.

-ф.63О Гмінна управа с.Ковалівка Коломийського повіту. -Оп.І. -Спр.1О. -арк. 2-5.

-ф.2. Станіславське воєводське управління. -Оп.2. -Спр.758. -арк.32.

Станіславський окружний сільськогосподарський інспекторат Львівської земельної палати. Оп.І. -Спр.57.-арк.9.

ІФКМ. -Ф.І. Відділ історії дорадянського періоду. -Но 1О15. -Арк.6-7.

КМНМГ. -ф.6. -Інтер'єр гуцульської хати. -арк.7.

Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького державного університету (МЕЕ ЧДУ), 1981. -Т.ІІ. -.15.

1983. Т.3. -с.12.

1983. -Т.5. -с.12-13.

1984. ф.ІІ. спр.4, арк.12.

1985. -Т.IV. -с.13.

1986. Т1. -с.23.

1987. -Т.2 -с.7.

1988. Ф.ІІ. --Спр.І. арк. 1-26.

МКАЕ ЧДУ. -ф.ІІ. -1988. -Спр.1. -арк. 1, 9-19, 21, 25.

Часописи

Нова Буковина. -4 лютого 1912 р.